

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
ДВНЗ „Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”
Інститут філології

Кафедра української мови

Спецкурс
„Тенденції віддієслівного словотвору”

Розроблено
кандидатом філологічних наук, доцентом
Пославською Наталією Михайлівною

Івано-Франківськ

2012

Важливу роль у підготовці студентів-філологів спеціальності “Українська мова і література” відіграють спецкурси – курси, які вивчають, „з метою оволодіння вузькоспеціалізованими, новітніми знаннями з певної науки, формування актуальних для певної спеціалізації умінь і навичок”¹. Поглибити й розширити знання майбутніх вчителів-словесників з основоцентричної дериватології, підготувати їх до самостійної наукової роботи у цій галузі мовознавства передбачає спецкурс „Тенденції віддієслівного словотвору”. Його запропоновано студентам у зв’язку з тим, що кафедра української мови Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника здебільшого спеціалізується на вивченні питань дериватології. Так, раніше під керівництвом І. Ковалика, а сьогодні – В. Грещука захищено низку дисертацій зі словотвору², систематично проводяться конференції, функціонує Прикарпатський дериватологічний центр імені Івана Ковалика.

Спецкурс читається студентам Інституту філології (спеціальність „Українська мова та література”, IV курс, заочне відділення). Навчальним планом передбачено 8 лекційних годин.

Мета викладання дисципліни – сприяти формуванню грамотних спеціалістів з високим рівнем знань, необхідних для успішного здійснення професійної діяльності.

У результаті вивчення дисципліни студенти повинні:

¹ Фіцула М. М. Педагогіка вищої школи : навч. посіб. / М. М. Фіцула. — К. : Академвидав, 2006. — С. 146.

² Бачкур Р. О. Структура словотвірних парадигм українських назв тварин і рослин : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Бачкур Роман Омелянович. — Івано-Франківськ, 2004. — 20 с.

Джочка І. Ф. Дериваційний потенціал дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення об’єкта : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Джочка Ірина Федорівна. — Івано-Франківськ, 2003. — 20 с.

Микитин О. Д. Структурно-семантична типологія словотвірних парадигм іменників у сучасній українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Микитин Оксана Дмитрівна. — Івано-Франківськ, 1998. — 20 с.

Пославська Н. М. Структура і семантика словотвірних парадигм дієслів із семою руйнування об’єкта : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01 „Українська мова”. — Івано-Франківськ, 2006. — 20 с.

знати: проблеми основоцентричної дериватології; фактори, які детермінують дериваційну активність твірних; специфіку процесуальної семантики, її вплив на словотворчу спроможність дієслів; типи валентностей; домінуючу роль валентної рамки дієслів щодо їх здатності продукувати похідні; семантичні параметри дієслів деструкції;

вміти: здійснювати делімітацію та ідентифікацію різних континуумів дієслів; встановлювати семантико-сполучувальний контекст вербативів релевантний щодо їхньої дериваційної поведінки; виводити й формулювати словотвірні значення девербативів; структурувати словотвірні парадигми дієслів; описувати дериваційну поведінку вербативів; з'ясовувати чинники, що зумовлюють продуктивність / непродуктивність твірних дієслів; здійснювати порівняльний аналіз словотворчої спроможності різних класів дієслів.

Мета проведення лекцій – ознайомити студентів із теоретичними і практичними проблемами основоцентричної дериватології, охарактеризувати дієслова як базу продукування похідних, описати реалізацію дериваційного потенціалу вербативами поля деструкції.

У результаті проведення лекцій студенти повинні

знати: сучасні напрями дослідження словотвору; теоретичні й практичні питання основ центричної дериватології; параметри словотвірної парадигми як комплексної класифікувальної одиниці основоцентричної дериватології; системні та асистемні чинники дериваційної спроможності твірних; роль лексико-граматичних ознак дієслів у процесах деривації; критерії виокремлення й аналізу вербативних континуумів; типи словесних об'єднань; семантичні й валентні ознаки дієслів деструкції; типову словотвірну парадигму дієслів із семою руйнування об'єкта;

вміти: використовувати вивчений матеріал на практиці; визначати глибину й протяжність словотвірних парадигм; виявляти дериваційну реалізацію актантно-сирконстантної рамки дієслів; встановлювати словотвірні значення девербативів; здійснювати дериваційно значущу таксономію дієслів; описувати реалізацію дериваційного потенціалу різних класів твірних дієслів.

ЛЕКЦІЯ I-II

Дієслова як база продукування похідних

1. Основоцентричний напрям сучасної науки про словотвір.
2. Загальна характеристика дієслів як твірної бази.
3. Валентність – домінуючий детермінант дериваційного потенціалу дієслів.

Література

1. Авилова Н. С. Вид глагола и семантика глагольного слова / Н. С. Авилова. — М. : Наука, 1976. — 327 с.
2. Блягоз З. У. Зависимость словообразовательной активности глаголов от характера их лексического значения // З. У. Блягоз // Активные проблемы русского словообразования I. Ученые записки. — Ташкент : Укитувчи, 1975. — Т. 143. — С. 402—409.
3. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови / Іван Вихованець, Катерина Городенська. — К. : Унів. вид-во „Пульсари”, 2004. — 400 с. — (Академічна граматики української мови).
4. Гинзбург Е. Л. Словообразование и синтаксис. — М. : Наука, 1979. — 264 с.
5. Грещук В. В. Основоцентрична дериватологія: історія, стан, перспективи / Василь Грещук. — Студії з українського мовознавства : вибрані праці. — Івано-Франківськ : Місто НВ, 2009. — С. 93—103.
6. Грещук В. В. Поняття словотвірної парадигми у сучасній дериватології / Василь Грещук. — Студії з українського мовознавства : вибрані праці. — Івано-Франківськ : Місто НВ, 2009. — С. 122—134.
7. Грещук В. В. Сучасна дериватологія: деякі підсумки і перспективи / Василь Грещук. — Студії з українського мовознавства : вибрані праці. — Івано-Франківськ : Місто НВ, 2009. — С. 8—18.
8. Грещук В. В. Український відприкметниковий словотвір / Василь Грещук. — Івано-Франківськ : Плай, 1995. — 208 с.
9. Загнітко А. П. Структура та ієрархія валентних значень дієслова / А. П. Загнітко. — К. : НОК ВО, 1990. — 64 с.
10. Нариси з основоцентричної дериватології / Василь Грещук, Роман Бачкур, Ірина Джочка, Наталія Пославська. — Івано-Франківськ : Місто НВ, 2007. — 348 с.
11. Степанова М. Д. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке / М. Д. Степанова, Г. Хельбиг. — М. : Высшая школа, 1978. — 259 с.

1. Основоцентричний напрям сучасної науки про словотвір

Утвердження дериватології як самостійної галузі лінгвістики зумовило розвиток різноманітних інтерпретаційних характеристик словотвірних явищ. Так, можна виокремити принаймні три достатньо відмінні один від одного аспекти дослідження словотвору:

1. *Поморфемно-конструктивний* (Г. О. Винокур, Л. А. Булаховській, Л. Л. Гумецька), у рамках якого відбулося становлення дериватології як самостійної лінгвістичної дисципліни з окремим спеціальним предметом вивчення, системою наукових понять і термінів, осмислення структурно-системної організації словотвору, інвентаризація словотворчих ресурсів. Однак підхід до словотворення як до поморфемного конструювання похідних слів не давав відповіді на питання, що стосуються семантичної сфери деривації. Так, словотворчі морфемні розглядалися як самодостатні конститутивні чинники, не зумовлені ніякими глибинними детермінаціями. У межах поморфемного конструювання дериватів не можна було пояснити появу так званих прирощених значень, не виражених у морфемній структурі похідних (ідіоматичність семантики дериватів). Наприклад, іменник *рубака* (руб/а/к/а), що мотивований дієсловом *рубати* (руб/а/ти), має два значення: виконавець дії (той, хто рубає) та хоробра, відважна людина. Перше значення деривата виводиться із суми значень його безпосередніх складників, проте друге – має ідіоматичні компоненти, які накладаються на його словотвірну структуру і не виводяться зі суми значень твірної основи й форманта.

Особливий статус похідних у структурі мови, їх безпосередня й опосередкована кореляція з різними рівнями лінгвальної та позалінгвальної дійсності, складна природа деривата спонукала наукові пошуки до вироблення більш ґрунтовних концепцій специфіки словотворчих процесів. У зв'язку з цим поширення набули інші аспекти вивчення словотвору, зокрема логіко-номінативний, синтаксичний.

2. *Логіко-номінативний* (Ф. І. Буслаєв, Я. Розвадовський). Поява вторинних одиниць номінації зумовлена когнітивно-комунікативними

інтенціями реципієнта. Якщо предмет матеріального світу не зазнав розумового опрацювання, його властивості не закріпилися в нашій свідомості, ніякої номінації бути не може.

3. *Синтаксичний* (В. Дорошевський, Є. Гінзбург) підхід вивчає сутність основної одиниці словотвору у зв'язку з можливістю компресії предикативних конструкцій, використовуючи так званий метод перифраз (*забрикати ← почати брикати*).

У результаті такого різноаспектного дослідження словотвору наука про мову збагатилася новими оригінальними прийомами й методами вивчення словотвірної структури й семантики, ґрунтовними описами дериваційних систем слов'янських мов. При цьому чимало уже традиційних для дериватології проблем ще не знайшли задовільного розв'язання в рамках вироблених концепцій.

Незважаючи на різноманітність інтерпретацій семантико-структурних конститuentів похідного слова, визначальне функціональне навантаження у дериваті тривалий час відводилося форманту, щоправда, відзначалася й другорядна роль твірної основи. Дослідження, у яких концептуальне навантаження в актах деривації відводиться форманту, в лінгвістичній літературі отримали назву „формантоцентричні”. Однак бінарна структура похідного не дозволяє обмежитися аналізом ролі в дериваційних процесах лише формуючої частини, нехтуючи базовою, оскільки такий аспект аналізу залишає поза увагою реальну взаємодію одиниць словотвірної системи, зокрема фактичні засади номінації, що ґрунтуються поряд з іншими чинниками, і на категоріальній семантиці твірних основ відповідних лексико-граматичних класів слів.

Визначальною рисою похідного слова як вторинної одиниці номінації є його екстенціонально-інтенціональна сутність, його „подвійна референція”, що полягає в одночасній кореляції деривата з реаліями предметного світу й зі світом слів. З одного боку, похідне слово, як і будь-яка інша повнозначна лексема, співвідноситься з певним фрагментом універсалу й об'єктивує його у

мові, з іншого – становить мотивоване позначення дійсності, тобто джерело смислової структури деривата слід шукати в іншому найменуванні, яке уже існує і на базі якого утворилася нова одиниця. Відмінною ознакою похідного слова є саме його зв'язок з іншим словом (словами) і його семантична зумовленість цим іншим словом (словами). У зв'язку з цим у теорії словотвору першорядного значення набувають проблеми класифікацій й опису дериватів за ознаками мотивувальних їх одиниць, з'ясування ролі твірної основи в актах словотворення. Це дало змогу науковцям поряд із формантоцентричним виділити й основоцентричний підхід, концептуальне навантаження у якому належить твірному слова. Твірна основа є інформаційним центром словотворення, вона визначає появу похідних.

Основоцентричний аспект вивчення словотвору зумовлює необхідність аналізу ряду нових теоретичних і практичних проблем, які при формантоцентричному підході залишилися поза увагою дослідника. Коло найважливіших питань, які потребують теоретичного і практичного осмислення, в найзагальніших рисах можна окреслити як дериваційна спроможність різних класів твірних основ; фактори, які визначають дериваційну поведінку твірних; способи освоєння семантичних інгредієнтів твірного слова в смисловій структурі похідного у процесах деривації; парадигматика й синтагматика твірних основ тощо.

Кінцевим результатом дослідження словотвору при основоцентричному підході повинна стати типологія словотвору, у якій типологізувальним чинником буде твірна основа.

Комплексною класифікувальною одиницею основоцентричної дериватології, що репрезентує дериваційний потенціал твірних, є словотвірна парадигма (СП) – множина похідних, мотивованих твірною основою на одному ступені деривації. Двоїстий характер словотвірної парадигми. Яка є одиницею плану змісту й форми (фіксуються похідні з певними словотвірними значеннями та засобами їх вираження), визначило впровадження в науковий обіг поняття типової словотвірної парадигми, яку одержуємо, абстрагуючись

від конкретних способів вираження тих чи інших словотвірних значень. Типову парадигму формують конкретні парадигми, у яких наявний однаковий набір дериваційних значень. Опис типової словотвірної парадигми здійснюється за блоками, кожний з яких становить сукупність словотвірних значень похідних певної частини мови. Важливими параметрами словотвірної парадигми є її протяжність і глибина місця, або позиції. Протяжність задається числом властивих їй словотвірних значень і блоків. Глибина місця в парадигмі визначається кількістю структурно різнотипних дериватів у межах словотвірних значень (одне і те саме значення може бути реалізоване одним або кількома похідними одночасно).

Зміщення акценту зі словотворчого форманта на твірну основу зумовило необхідність встановити фактори, які визначають дериваційну поведінку твірних. Домінантними чинниками, що детермінують дериваційні трансформації вихідних одиниць, є їх семантика і тісно пов'язана з нею валентність. Виявлення та знання семантико-валентних ознак бази дають змогу спрогнозувати її дериваційну поведінку, здійснити процедуру виведення та формулювання словотвірних значень похідних, з'ясувати появу у змісті останніх формально не виражених компонентів значення. Семантика і валентність твірної одиниці – це системні фактори, які визначають принципову можливість / неможливість утворення на її базі похідних. Окрім системних факторів, окремі вчені виділяють ще й супровідні: частотність (ймовірність появи похідного на базі твірного більша в того слова, частотність якого вища), стилістична маркованість (у нейтральних слів можливості ширші, ніж у стилістично забарвлених), складність словотвірної структури (із збільшенням числа дериваційних кроків словотворчі можливості згасають) тощо.

Отже, дослідження дериваційного потенціалу різних класів твірних, зокрема дієслів, слід здійснювати з урахуванням загальнокатегоріальної семантики твірних одиниць і їх валентних характеристик, а також простежувати, наскільки продуктивно бази реалізують семантико-валентні

ознаки у похідних і які нормативні чинники обмежують їхню словотворчу спроможність.

2. Загальна характеристика дієслів як твірної бази

На сьогодні в україністиці вже є окремі праці, присвячені опису дериваційного потенціалу різних класів твірних, зокрема прикметників (В. В. Грещук, Л. І. Коржик), певних груп іменників (З. О. Валюх, О. Д. Микитин, Р. О. Бачкур), дієслів (М. І. Голянич, М. П. Лесюк, Н. Я. Тишківська, Г. Я. Василевич, І. Ф. Джочка, Н. М. Пославська). На відміну від інших частин мови, дієслово має найширші словотвірні зв'язки, проникаючи у систему словотвору всіх частин мови, пов'язує всі ділянки словотвору (О. Тихонов), має великі словотворчі можливості для поповнення словникового складу мови (І. Вихованець).

Вагомим детермінантом словотворчої спроможності різних класів твірних основ є, як відомо, їх семантика. Йдеться насамперед про загальнокатегоріальне значення бази. Частиномовну належність треба вважати основною характеристикою твірних у плані вивчення їх ролі в словотворчих процесах, оскільки нею окреслюються межі утворення дериватів. Кількісний склад і змістова організація конститuentів СП мають лексичну спрямованість, оскільки всі члени СП відзначаються спільною семантикою, яку передало їм твірне слово. Саме цей факт, факт наявності у членів спільної семантики, дає змогу більш точно встановити структурно-семантичну складність похідних, їх постійні, визначені місцем у парадигмі, словотвірні значення. Так, словотвірні значення (СЗ) девербативів не можуть вийти за межі семантичного об'єднання "субстанція, ознака, процес, що мають відношення до процесу". Частини мови як лексико-граматичні об'єднання слів становлять собою природні, дані самою природою мови рамки, в яких здійснюється словотворення, тобто складовими частинами загальної системи словотворчої будови мови слід вважати системи словотвору окремих частин мови.

З огляду лише на частиномовну належність твірних основ створити цілісне уявлення про їх дериваційний потенціал складно, адже частини мови як різні лексико-граматичні класи слів неоднаково субкатегоризуються, виділювані в їх межах часткові підкатегорії відмінні і характеризуються різним ступенем узагальнення, різним співвідношенням лексичних і граматичних компонентів. Інакше кажучи, значущість мотивувального слова і мотиватора, що його представляє, в механізмі словотворення визначається не стільки належністю до тієї чи іншої частини мови, в традиційному розумінні цього терміна, скільки його узагальненою лексичною семантикою. Наприклад, за спостереженнями Т. Кільдібекової, лексико-граматичні розряди вербативів дії, стану й відношення протиставляються щодо їх дериваційної активності: більш продуктивними є дієслова конкретної фізичної дії, що зумовлено їх складнішою, порівняно з іншими вербативними континуумами, лексико-граматичною конфігурацією.

Характерною особливістю вербативів є складна лексико-семантична структура³: дієслову властива найбільша багатозначність серед самостійних частин мови. Кожне значення полісемантичного слова називають терміном “семема”, а звучання – “лексема”. Одна лексема може виражати кілька семем. Єдність лексеми (форми) і семеми (змісту) визначають як лексико-семантичний варіант (ЛСВ). Отже, багатозначна вербативна лексема становить собою сукупність кількох значеннєвих одиниць, або лексико-семантичних варіантів. Таким чином, механізм дієслівного словотвору працює на рівні лексико-семантичних варіантів.

При функціонуванні ЛСВ як мотиваційної бази відбувається реорганізація семантики, маніфестація одних і нейтралізація інших елементів змісту. Утворення деривата визначається і частиномовною, і частковими, лексико-граматичними параметрами вихідного найменування, залежить від наявності чи відсутності в його семантиці таких компонентів, які б сприяли

³ Під лексико-семантичною структурою слова ми розуміємо впорядковану систему співвідносних значень полісемантичної лексеми.

його перетворенню в необхідне нове значення, при цьому актуалізуючись, значення не втрачає жодної зі своїх ознак. Воно уточнюється відносно обсягу і збагачує свій зміст, додаючи до нього ряд нових рис.

Дієслово становить специфічний семіологічний клас слів. Виняткову складність вербативної лексики підкреслювало не одне покоління науковців. Як зазначає А. Уфимцева, в дієслові більше, ніж в інших частинах мови, перехрещуються, дивно взаємодіють, лексичне й граматичне, власне знакове й структурне значення. Так, у змістовій конфігурації дієслів поняттєві мікрокомпоненти, що детермінують його інформативне наповнення, маніфестують становлення, тривання чи розгортання якогось позначуваного фрагмента дійсності в часовій перспективі, співвідносяться із граматичними семами. Різні модальні, видові відтінки, вказівка на активного чи пасивного діяча та інші додаткові характеристики своєрідно виявляються в дієслові, репрезентують ознаку предмета у процесуальному плані.

Специфіка вербативів полягає не лише у складних кореляціях у їх значеннях поняттєвого і граматичного макрокомпонентів, але й – у провідній ролі в їх семній організації відносних (синтагматичних) мікроконструктів, що зумовлено відображувальними характеристиками дієслова, яке є ніби конденсованим вираженням цілої ситуації. Вербативні одиниці є такими словесними знаками, в номінації яких фіксуються і закріплюються різні семантичні ознаки, різноманітні ракурси зв'язків дієслівної дії, процесу, стану з предметами й особами, які виконують ці дії або піддаються їм, вербативи позначають процес як синтез охоплених ними об'єктів. У зв'язку з цим у значенні дієслова знаходять своє відображення не лише ознаки процесу, але й ознаки предметів і явищ, втягнутих у процес і охарактеризованих завдяки цьому як учасники процесуальної семантики. Лінгвістично релевантні елементи маніфестованої вербативом ситуації представлені у вигляді *субстанційних* (відносних) і *несубстанційних* (основних) сем, перші з яких репрезентують дискретно виокремлювані предмети (субстанції) ситуації і їх властивості, другі – процеси (не-субстнції) і їх ознаки. Несубстанційні семи організують

основну частину лексичного значення дієслова, не знаючи якої неможливо правильно вибрати і належно застосувати те чи інше дієслово. Субстанційні відображають функціональні, якісні й кількісні ознаки предметів – учасників позначуваної ситуації. Функціональні прикмети учасників ситуації формуються в результаті встановлення між ними зв'язків і залежать від тієї ролі, яку ці предмети виконують у ситуації. Це може бути роль суб'єкта, об'єкта, окрім того, субстанції здатні визначати просторову, часову локалізацію дії, стану чи відношення. З огляду на іманентну здатність маніфестувати не предмети позамовної дійсності, а фрагменти-ситуації, дії-відношення, дієслово характеризується релятивною семантикою. Більшість дієслів позначає саме відношення між предметами, На думку багатьох мовознавців, своєрідність значення дієслова вбачається в тому, що воно має синтагматичний статус, становить собою “ніби згорнуте речення” (Ю. Апресян, Н. Арутюнова, С. Кацнельсон, Р. Гайсіна), а отже, потребує фразової інтерпретації.

Таким чином, дієслово відзначається винятково складною природою, специфічним набором компонентів змісту. При девербативній деривації вся ця непроста конфігурація набуває стану динаміки, в залежності від завдань і мети номінації та чи інша “зона” системно організованої семантики починає “працювати” і дієслово продукує похідне, яке опосередковано відображає ті відношення, які існували між учасниками ситуації, названої дієсловом.

Клас дієслів відрізняється від інших частин мови не лише своєрідністю лексичних компонентів, але й граматичних. Вербатив відзначається значним складом невласне- (особа, рід, число) та власне-дієслівних (вид, час, спосіб, перехідність / неперехідність, стан) граматичних категорій. З огляду на специфіку граматичних категорій вербатива, їх осмислення становить одну з важливих і суперечливих проблем лінгвістичної теорії, що втягує у свою орбіту практично всі рівні опису мови. Так, в українському мовознавстві останнім часом переглянуто статус стану, перехідності / неперехідності на тлі функціонування трьох граматичних підсистем – синтаксису, морфології та

словотвору –, у зв'язку з чим їх тепер кваліфікують як міжрівневі, морфолого-словотвірні-синтаксичні категорії.

Для досягнення мотиваційних реляцій у сфері віддієслівної деривації релевантним є розуміння сутності категорії виду. Наприклад, особливістю конститuentів макрополя КФД є те, що вони формують розгалужені акціональні парадигми, в які входять дієслова з видовим значенням, утворені за допомогою різних префіксів, і лексеми, що виражають додаткові семантичні модифікації, пор.: *ламати* → *виламати*, *відламати*, *доламати*, *зламати*, *наламати*, *надламати*, *обламати*, *переламати*, *підламати*, *поламати*, *проламати*, *розламати*.

Категорія виду маніфестує здатність мовця репрезентувати позначені дієсловами в екстралінгвальній дійсності процеси у двох виявах: або як цілісні, або як нецілісні, тобто в основу категорії виду покладено дві диференційні ознаки – цілісність / нецілісність дії. На цих ознаках ґрунтується видова привативна опозиція грамам доконаного і недоконаного виду. Однак окреслені моменти не вичерпують специфіки категорії виду. Вид становить ядро аспектуальної зони, яка відбиває внутрішній час дієслівного процесу, характер його перебігу в часі, перспективу часового розвитку дії, позначеної в основі дієслова. На сучасному етапі аспектуальність і її конструкти, зокрема вид, знаходяться у центрі наукових зацікавлень. Однак, незважаючи на численні аспектологічні розвідки, багато важливих питань ще далекі від остаточного розв'язання. Хоча існує багато літератури про категорію виду / аспекту слов'янських мов, залишається не до кінця зрозумілим, що становить собою ця універсалія. Наприклад, до сих пір залишається відкритим, суперечливим питання, чи є вид словотвірною, чи словозмінною категорією. Це зумовлено тим, що у видовій парі переплелася взаємозалежність словотворення й морфології, що свідчить про незавершеність процесу граматикалізації категорії виду. Йдеться насамперед про відношення між членами видової пари, а не про мотиваційні реляції між безпрефіксними і префіксальними дієсловами, у яких відбулися семантичні зрушення (*ламати* → *надламати*, *поламати*, *доламати*).

Члени видової пари, як правило, кваліфікують як форми того самого слова з ізоморфним лексичним значенням і відповідно перехід дієслова недоконаного виду у доконаний (або навпаки), тобто перфективацію (*нищити* → *знищити*) і імперфективацію (*знищити* → *знищувати*) розглядають як формотворення. Однак серед багатьох авторитетних лінгвістів побутує думка, що вид спрямований у словотвір.

При цьому дієслова, утворені шляхом перфективації та не ускладнені додатковими змістовими напластуваннями (вказівкою на повторне виконання дії, на рух всередину об'єкта, навколо нього), слід розглядати як такі, у яких відбувся дериваційний крок й кваліфікувати як похідні із СЗ “довести дію до результату”. Дієслова доконаного виду є результативними з погляду лексичного значення, тому що вказують на результативну зміну ситуації. Отже, результативне значення як значення результату зміни однієї ситуації іншою можна вважати неодмінним компонентом лексичного значення префіксального дієслова доконаного виду. На наявність семи результату у формах доконаного виду вербативів конкретної фізичної дії вказує багато науковців, що звичайно зумовлено їх належністю до класу граничних процесуальних одиниць, які виражають дії, спрямовані на досягнення своєї внутрішньої межі як критичної точки в їх розгортанні.

Щодо вербативів, утворених шляхом імперфективації від похідних дієслів із результативним значенням, то слід розглядати їх як лексично ізоморфну форму, видову опозицію префіксальної одиниці. Незважаючи на те, що окремі науковці й у рамках суфіксального видоутворення вбачають дериваційний крок, більш поширеним є погляд, згідно з яким імперфективація є граматичною категорією словозмінного типу. Зв'язок між компонентами пари і між першими двома компонентами словотвірний (*бити* > *побити*, *бити* > *розбити*), а між другим і третім – граматичний, видовий (*розбити* > *розбивати*)

З огляду на те, що в категорії виду корелюють словозмінні і словотвірні ознаки, І. Вихованець, К. Городенська пропонують кваліфікувати вид як категорію мішаного, словозмінно-словотвірного типу. Її словозмінність

виявляється в імперфективних видових протиставленнях, а словотвірна – в перфективних, тобто вид має неоднорідну сутність, що у свій час підкреслив В. Виноградов, назвавши його ареною боротьби і взаємодії граматичних і лексичних значень.

Інтерференція елементів лексичного і граматичного макрокомпонентів у змістовій конфігурації вербативів виявляється не лише на рівні видових ознак, але й – інших категорій. Так, семи активності й цілеспрямованості, іманентні більшості дієслів конкретної фізичної дії, корелюють із перехідністю, в основі якої лежать реальні лексичні значення, які для свого уточнення потребують назв прямого об'єкта. Із перехідністю співвідноситься функціонально-семантична категорія каузації, яка визначається як відображення причинно-наслідкових реляцій між суб'єктом і об'єктом дії. Каузативні дієслова маніфестують активний вплив діяча, у результаті якого відбуваються зміни ознак і властивостей предмета, тобто такі зміни в позамовній дійсності, які показують, що якась первинна ситуація, названа дієсловом, зазнає таких змін, що перетворюється по суті в нову (або більш складну, або якісно іншу) ситуацію з новим набором учасників, у зв'язку з чим лексема дієслова, яка називає цю нову ситуацію, має інше денотативне значення у порівнянні з першою лексемою. Отже, в семі каузації виявляється двоспрямованість змісту акціональних вербативів – у каузативних фрагментах наявність однієї дії передбачає іншу дію або стан як наслідок першої. Каузативні дієслова є перехідними, однак категорія перехідності є поняттям більш широким ніж каузація, оскільки будь-який каузативний вербатив перехідний, але не усі перехідні – каузативні. Функціонально-семантична категорія каузації, зміст якої орієнтований на передачу суб'єктно-об'єктних відношень, перехрещується із категорією стану, основу якої становить семантична опозиція активність / пасивність дії. Знаходячи свій вияв у способах дієслівного керування, стан одночасно тісно поєднаний із категорією перехідності, адже усі перехідні дієслова можуть виражати значення активної дії, а неперехідні ніколи не виражають.

Таким чином, різноманітні категорії вербативів перебувають у відношеннях інтерференції, визначаючи їх дериваційну спроможність, оскільки сфера словотворення становить собою арену складної і різноспрямованої взаємодії лексичних і граматичних категорій.

Перехідність, каузацію, стан, результатив, визначають як “валентні категорії”, оскільки вони характеризують різноманітні зміни взаємовідношень між дієсловом і його актантним оточенням, охоплюють і відображають способи функціонування синтаксичних і семантичних валентностей дієслова і завжди супроводжуються зміною валентної структури речення. Валентність становить стрижень змісту вербатива, її варто кваліфікувати як “суперкатегорію”, адже вона акумулює, організовує довкола себе різноманітні компоненти значення, у ній перетинаються відображувальні, лексичні, граматичні ознаки дієслів. Тому валентність є визначальною з погляду словотворчої спроможності вербативів, їй належить провідне місце у сфері антиципації потенційних похідних. Усі дослідники дериваційної активності дієслів однастайні в тому, що валентність є домінантним детермінантом семантико-словотвірних трансформацій дієслів. У зв'язку з цим потрібно осмислити поняття валентності, її роль у дериваційних процесах.

3. Валентність – домінантний детермінант дериваційного потенціалу дієслів

У мовознавстві поняття валентності інтерпретується неоднозначно. Так, в одному з авторитетних енциклопедичних словників валентність визначається як категорія функціонального синтаксису, що характеризує активну здатність лексеми вступати в синтаксичні зв'язки з іншими лексемами при утворенні синтаксичних сполучень та речень. Однак, як свідчать численні праці, у яких оперують терміном “валентність”, можна говорити про суттєве розширення сфери застосування названого поняття за межі розуміння його як суто синтаксичної категорії. Сучасна лінгвістика досліджує валентність на усіх

рівнях, щодо усіх одиниць мови, тому сьогодні цей термін у найзагальнішому сенсі трактують як здатність мовних елементів (не лише повнозначних лексем) сполучатися з іншими.

З погляду вивчення дериваційної спроможності різних класів твірних основ питання сутності й природи валентності, її типів заслуговують спеціальної уваги і потребують висвітлення, адже валентним властивостям бази належить вагоме місце в динамічних процесах породження похідного, тобто справжню роль мотивувального слова можна зрозуміти й описати у словотворі після того, як саме слово постане перед нами у всій реальній різноманітності можливих сполучуваностей з іншими словами й характерних для нього синтаксичних функцій.

У лінгвістичний обіг поняття валентності було введено французьким синтаксистом Л.Теньєром для позначення сполучувального потенціалу дієслова у реченні. Згідно з вербоцентричною концепцією мовознавця, дієслово становить конструктивний центр речення, довкола якого організуються актанти (actants) – суб'єкти та об'єкти процесу, репрезентовані підметом, прямим або непрямим додатком, та сирконстанти (circonstants) – обставинні слова. Здатність дієслова приєднувати актанти автор порівнює із властивостями атома у хімії і називає її “валентністю”, у зв'язку з чим розрізняє авалентні, моновалентні, бівалентні та тривалентні вербативи, тобто дієслово може мати максимум три актанти. На думку Л. Теньєра, сирконстанти не перебувають із вербатовом у валентних відношеннях, оскільки їх кількість у реченні ним не визначається.

У фокусі вербоцентричної концепції французького мовознавця поняття валентності набуло формально-граматичної спрямованості й визначалося як морфолого-синтаксична категорія дієслова, його кількісна актантна рамка, що прогнозує різноманітні моделі речення. Основна увага зверталася на число “партнерів” дієслова, їх частиномовну належність, безвідносно до їх семантичних ознак. У такому річищі теорія валентності розвивалася й поглиблювалася іншими мовознавцями.

Теоретичне усвідомлення мови як системи систем, як складної різнорівневої структури, елементи якої перебувають у тісних взаємозв'язках, зосередження уваги на вивчення змістових характеристик лінгвальних сутностей стало причиною суттєвих змін у теорії валентності. Так, у працях Б. Абрамова, В. Богданова, С. Кацнельсона, М. Степанової, Г. Хельбіга, Ю. Апресяна, І. Вихованця, А. Загнітка та ін. валентність інтерпретується більш широко: по-перше, як “сполучувальний потенціал”, властивий не тільки дієслову, але й всім одиницям мови (щодо вербатива, то валентними визнаються також відношення із вільними поширювачами (сирконстантами); по-друге, як не лише формально-граматична, морфолого-синтаксична категорія, але й як явище логіко-поняттєвого, семантичного плану, оскільки сполучувальні властивості мовних елементів зумовлені передовсім їх значенням.

З огляду на відзначене, в сучасній лінгвістиці поняття валентності кваліфікують як властивість віртуального знака, детермінована тим когнітивним і семантичним смислом, який закладений в ньому, як здатність одиниці мови сполучатися з іншими, створювати довкола себе визначену кількість відкритих позицій, що повинні або можуть бути зайняті облігаторно або факультативно елементами з відповідними змістовими і формальними характеристиками. За словами С. Кацнельсона, валентність – це властивість значення, у якому наче містяться “порожні місця” або “рубрики”, які потребують заповнення, як рубрики в анкеті; це вміщена в лексичному значенні слова синтаксична потенція, тобто здатність приєднувати до себе інше категоріально цілком визначене повнозначне слово.

Отже, валентність становить складну міжрівневу категорію, що знаходиться у точці перетину граматики і лексики, синтаксису і семантики. У зв'язку з цим теорія валентності займає одне із провідних місць у методиці лінгвістичних досліджень, зокрема у вивченні дериваційних процесів.

Поняття валентності у словотвір було введено М. Степановою, яка розрізняє внутрішню і зовнішню сполучуваність слова. Зовнішню валентність

автор розуміє як здатність лексеми актуалізуватися у словосполученні чи реченні, тобто виступати активною або пасивною одиницею синтаксичного цілого, що в свою чергу регламентується лексико-граматичними ознаками слова. Внутрішня валентність визначається як закономірності сполучувальних можливостей основ у межах складного слова і твірних основ та словотворчих формантів у похідному, іншими словами, – як специфіка поєднання безпосередніх складників (БС) деривата. Внутрішня та зовнішня валентності співвідносяться між собою, оскільки в обох випадках мова йде про семантичне та формальне узгодження сполучувальних елементів.

Концепція внутрішньої (в іншій термінології – дериваційної) валентності виявилася досить продуктивною у вивченні словотвірних явищ і вилилася у типологію обмежень на сполучуваність дериваційних формантів і базем. Однак з часом зазнала аргументованої критики, оскільки хибувала на одностороннє розуміння похідного як поморфемно конструйованої одиниці й не давала відповіді на питання, як реально протікає процес утворення деривата, звідки з'являються латентні семи, не виражені у морфемній структурі похідного. Не випадково М. Степанова зазначає, що “внутрішня” валентність властива лише словам із “незатемненою мотивацією”.

Важливий крок у розвитку словотвору –у теоретичному і практичному плані – було зроблено лінгвістами, які розглядали процеси деривації у їх тісному зв'язку із семантикою та синтаксисом, що дало змогу суттєво розширити уявлення про сферу дії валентності у механізмі породження вторинних номінативних одиниць, зокрема основна увага змістилася із внутрішньої валентності на зовнішню. Згідно з семантико-синтаксичним напрямком дериватології, найменуванню реалії об'єктивної дійсності передують судження та висловлювання про неї. Формуючись, похідне слово проходить шлях від знака-повідомлення до знака-найменування, і у процесі такого перетворення воно повинне “увібрати” в себе усі значення знака-повідомлення, релевантні для позначуваного. Поняття, яке фіксує похідне слово, будується на певному судженні про предмет. Таким чином, дериват мотивується не

безпосередньо баземою, а семантикою цільноформленої конструкції, у якій твірне слово реалізує одне із властивих йому значень і займає відповідну синтаксичну позицію. Похідне корелює із семантично еквівалентною йому перифразою: основі або основам похідного слова у його дефініції повинні відповідати лексеми з ізоморфним коренем, а його афіксам – слова, що пояснюють їх значення. Одночасно дериват когерентно репрезентує і той тип зв'язку, що спостерігається між одиницями висловлювання. Оскільки характер зв'язку у синтаксичному цілому регламентується зовнішньою валентністю, то розуміння її природи, знання її типів дає змогу з'ясувати закономірності процесу утворення деривата, здійснити процедуру виведення потенційних словотвірних значень.

У лінгвістиці немає однозначної думки щодо типів зовнішньої валентності. Однак, з огляду на сучасну інтерпретацію поняття валентності, що базується на логіці відношень між об'єктивною дійсністю, мисленням і мовою, а також – на осягненні динамічних процесів словотворення, релевантною є диференціація *логічної* (логіко-поняттєвої), *семантичної* (у іншій термінології – змістової, лексичної) та *граматичної* (формальної, морфолого-синтаксичної) валентностей.

Вищим проявом сполучувальних реляцій є *логічна валентність*. Вона має екстралінгвальний та універсальний характер і на рівні логічних суджень репрезентує відношення між предметами у людській свідомості. Логічні судження як виразники когнітивного препарування позамовних реалій становлять собою з'єднувальну ланку між явищами дійсності і семантико-синтаксичною структурою мови. Результатом узагальнення й відображення логічних реляцій у структурі судження є семантичні відношення між одиницями мови. *Семантична валентність* виявляється у здатності носія валентності прогнозувати кількість партнерів (аргументів) на основі сумісності / несумісності семантичних компонентів (сем) поєднаних елементів. *Грамматична валентність* детермінує “поверхневе” заповнення логіко-семантичних відкритих позицій облігаторними або факультативними

актантами і їх морфолого-синтаксичну репрезентацію окресленими частинами мови, членами речення у визначених відмінках.

Обов'язковими елементами є словоформи, які служать важливим засобом розгортання змісту носія валентності і без яких він є незавершеним у структурно-семантичному плані та не може самостійно виступати у синтаксичній конструкції. Так, у реченні “*Вітер в гаї нагинає лозу і тополю, лама дуба, котить полем перекотиполе*” (Т. Шевченко) перехідні дієслова *нагинає, лама, котить* без об'єктів *лозу і тополю, дуба, перекотиполе* були б семантично неповноцінними, їх значення повністю розкривається лише у поєднанні із названими словоформами. Факультативна сполучуваність відзначається тим, що вживання певної словоформи при носії валентності є можливим, але не облігаторним і без неї він семантично достатній. Завжди факультативними при дієслові є сирконстанти.

Таким чином, валентність знаходиться у точці перетину складних реляцій, які існують між явищами дійсності, їх відображенням у свідомості індивідів й репрезентацією у мові. Загальне співвідношення між реальністю, свідомістю і мовою знаходить свою реалізацію у взаємозв'язку між логічною, семантичною та синтаксичною валентностями, які переплетені, доповнюють один одного й синкретично беруть участь в організації тих чи інших лінгвоструктур, зокрема на основі переходу одного типу сполучуваності в інший можна описати ономасіологічний процес формування висловлювання, що корелює із породженням похідного слова.

За словами С. Кібардіної, у механізмі утворення мовленнєвих конфігурацій виокремлюється кілька сходинок, про існування яких свідчать дані фізіології й психології, зокрема результати нейро-лінгвістичного аналізу динамічної афазії. Продукування висловлювання починається з постановки теми й проходить потім кілька стадій – від найбільш абстрактної до конкретно-мовної, у тому числі мовленнєво-мисленнєву, лексико-семантичну й фонологічну. На кожній сходинці існує свій “словник” і своя “граматика”. Структури змістової валентності становлять собою механізм формування

речення на мисленнєво-мовленнєвій й лексико-семантичній стадіях, структури формальної – на морфолого-синтаксичній. Оскільки сучасні дослідники зі словотвору визнають існування виразної аналогії між структурою деривата та структурою мотивувальної синтаксичної конструкції, перифрази деривата, то, з огляду на механізм формування висловлювання, видається можливим осмислити динамічні процеси деривації, глибинні зв'язки між баземою і похідним, що відображають логічні реляції між предметами екстралінгвального світу й реалізуються у словотвірних категоріях.

Породження деривата становить собою складний поетапний креативний когнітивно-комунікативний акт, який виходить за межі поморфемного конструювання, тобто не зводиться до простої суми значень експлікованих формально-змістових конститuentів (БС) похідного. Утворенню вторинної одиниці номінації передуює поняттєвий аналіз предмета найменування, його кореляції з іншими реаліями об'єктивної дійсності, зокрема з денотатом, що служить основою для появи деривата. Наступний крок – судження й відповідно висловлювання про предмет називання та його ознаки, де вихідний базовий референт займає центральне місце й розглядається в одному з властивих йому аспектів у залежності від поставленого завдання номінації нового, співвідносного з ним, об'єкта. На лінгвальному рівні логічні конструкти актуалізуються у семантично і граматично правильно оформлене речення чи словосполучення, яке значенням конгруентне похідному й обов'язково складається з твірних елементів, що відповідають словотворчому форманту. Породження деривата завершується редукацією висловлювання без присутніх втрат інформації. Дериват формується під впливом усіх значень і всіх відношень, що мають місце у мотивувальному судженні й залежить від реалізації у цьому судженні мотивувальним словом тої чи іншої лексичної та синтаксичної сполучуваності.

З огляду на відзначене зрозуміло, що без осмислення сутності й природи валентності, її типів у сфері вивчення словотворчої спроможності різних класів твірних основ не обійтися. Знання сполучувальних характеристик бази дає

змогу не лише зрозуміти динамічні процеси деривації, реконструювати акт словотворення, пояснити появу у змісті похідного формально не виражених компонентів значення, так званих прирощених, латентних сем, але й спрогнозувати потенційні деривати, здійснити процедуру антиципації словотвірних значень. Так, за словами О. Кубрякової, синтаксична валентність твірного слова зумовлює загальне СЗ моделі, а його семантична сполучуваність детермінує можливість часткових, лексикалізованих значень цієї моделі. Однак не для всіх типів дериватів встановлюються перифрази, зокрема СЗ транспозиційного типу не можна визначити на основі їх перифраз.

Валентність є домінантним фактором, що передбачає й визначає кількісне та семантичне наповнення словотвірних парадигм дієслів. На відміну від інших лексико-граматичних розрядів, дієслово найбільш валентна частина мови. У системі мови вербатив сприймається як синтагматично незавершене, як “конденсоване висловлювання”, “макет речення”, “прихована синтагма”, як таке, що потребує лексико-граматичних засобів для розкриття або подальшого розгортання свого змісту, оскільки становить собою глобальну номінацію процесуальної ситуації, позначає процес не опосередковано, абстрактно, а в сукупності з пов’язаними з ним предметами і явищами і одночасно відображає відносні, функціональні ознаки цих сутностей. Іншими словами, у змістовій організації дієслова завжди будуть присутніми як конструктивні семи відношення, або функціональні релятивні компоненти значення. Функціональні релятивні семи, що несуть інформацію про суб’єкт, об’єкт, результат, інструмент дії, визначають просторову чи часову локалізацію процесу тощо, конгруентні поняттю семантична валентність з однією лише різницею: термін функціонально релятивна сема підкреслює внутрішньо-системну і парадигматичну релевантність певного семантичного компонента, термін семантична валентність використовується у тих випадках, коли акцентується на синтагматичній значущості цього елемента змісту. Функціональні релятивні семи зумовлюють семантичні валентності дієслова і, відповідно, його потенційну здатність синтагматичного розгортання. У зв’язку з тим, що окремі

семантичні валентності вербатива залишаються імпліцитними, не реалізованими, для опису синтаксично актуалізованих семантичних валентностей послуговуються терміном синтаксична валентність. Синтаксичні валентності визначаються тими відносними семами, що мають синтагматично експлікований статус. Таким чином, релятивна семантика дієслів описується в термінах валентності.

Валентність – міжрівнева семантико-синтаксична категорія вербатива, що відображає його значеннєво зумовлену сполучуваність; має широкі пояснювальні можливості, пронизує усі макрокомпоненти й стратуми змістової конфігурації дієслова й організовує довкола себе його лексико-семантичні ознаки, та є домінантним детермінантом його словотворчої спроможності.

Валентність вербатива дериваційно реалізується у похідних іменниках, прикметниках, дієсловах, прислівниках, континуум словотвірних значень яких передбачений аргументно-актантною рамкою твірного. Можливість словотвірної трансформації вихідного дієслова зумовлюється: 1) семантико-синтаксичною позицією вербатива у синтаксичній конструкції, тобто як валентність базової одиниці реалізується у реченні чи словосполученні (лексемою з конкретним значенням, синтаксемою чи прислівником); 2) семантичною природою валентності, яку детермінує значення твірного. У зв'язку з цим розрізняють *субстанційну* (предметну: суб'єктну, об'єктну, результативну, інструментальну тощо), *пропозитивну* (непредметну, що реалізується підрядним реченням або його трансформами), *векторну* (репрезентує можливість дії розгортатися у просторі, що на лінгвальному рівні становить поєднання дієслова з локативними прислівниками *вверх, вниз, збоку, довкола* і т. д.), *темпоральну* (передбачає часові параметри тривання дії, що забезпечується сполучуваністю дієслова з прислівниками *довго, швидко*, а також із вербативами *почати, завершити*), *ступеня інтенсивності і міри виконання дії* (визначають кількісні модифікації дії й актуалізуються у зв'язках дієслів із прислівниками *сильно, легко та багато, недостатньо, мало* і под.) валентності.

Таким чином, валентності твірних дієслів зумовлюють утворення на їх базі похідних із відповідною семантикою, дериваційно транспонуються у вторинні одиниці, формуючи їх словотвірні значення за допомогою відповідних формантів. Словотвірне значення розглядаємо як усталену й типізовану в мовній свідомості на базі узагальнення регулярно повторюваних реляцій між однорідними дериватами та їх базами семантичну категоріальну величину, складно структуровану відповідно до внутрішніх різновидів деривації, із закріпленими за нею мовною практикою словотвірними формами, яка служить засобом субкатегоризації або перекатегоризації частиномовного значення, і що визначається через структуру мотиваційної семантико-синтаксичної конструкції – перифрази деривата. Носіями спільного словотвірного значення є похідні, що мають однотипні вихідні перифрази.

ЛЕКЦІЯ ІІІ

Передумови вивчення дериваційного потенціалу дієслів

(на матеріалі вербативів деструкції)

1. Принципи й аспекти диференціації вербативного простору.
2. Семантичні параметри вербативів поля деструкції.
3. Антиципація словотворчої спроможності дієслів.

Література

1. Васильев Л. М. Семантика русского глагола / Л. М. Васильев. — М. : Высшая школа, 1981. — 184 с.
2. Гайсина Р. М. Лексико-семантическое поле глаголов отношения / Р. М. Гайсина. — Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1981. — 196 с.
3. Кильдибекова Т. А. Глаголы действия в современном русском языке: Опыт функционально-семантического анализа / Т. А. Кильдибекова. — Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1985. — 160 с.
4. Козельская Н. А. Компонентная структура глаголов одной ЛСГ конкретного физического действия / Н. А. Козельская // Лексические и грамматические компоненты в семантике языкового знака : межвузовский сборник научных трудов. — Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1983. — С. 56—61.
5. Кузина М. В. Семантическая структура результативности действия в системе аспектологических характеристик / М. В. Кузина // Вестник Московского университета. Филология. — 1990. — № 1. — С. 30—37.
6. Кузнецова Э. В. О принципах и методах выделения объема семантических классов русских глаголов / Э. В. Кузнецова // Классы слов и их взаимодействие. — Свердловск : УрГУ, 1979. — С. 7—12.
7. Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику / Дж. Лайонз. — М. : Прогресс, 1978. — 544 с.
8. Попова З. В. Лексическая система языка / Попова З. В., Стернин И. Д. — Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1984. — 147 с.
9. Потапенко Т. А. Лексико-семантическая характеристика глаголов с общим значением разрушительного воздействия на объект / Т. А. Потапенко // Филологические науки. — 1983. — № 2. — С. 50—56.

1. Принципи й аспекти диференціації вербативного простору

Вивчення дериваційної спроможності різних класів твірних основ передбачає виокремлення аналізованих базем зі словникового простору, встановлення кількісного складу й окреслення меж диференційованого угруповання, осмислення сутнісних ознак та здійснення лексико-семантичної типології його конститuentів, оскільки відсутність вичерпних семантичних класифікацій не дає змоги одержати більш чи менш повний опис словотворчого потенціалу лексичних одиниць.

Для того щоб здійснити дериваційно значущу класифікацію досліджуваних дієслів, варто хоча б коротко ознайомитися з тими теоретичними питаннями, які безпосередньо корелюють з окресленою проблемою.

По-перше, потрібно встановити роль “семи” у формуванні лексичних парадигм та виявленні семантичних параметрів твірних. По-друге, – зрозуміти закономірності типології вербативної лексики, критерії виокремлення й аналізу дієслівних угруповань, зокрема відібрати найбільш прийнятний для нас принцип класифікації. По-третє, – з’ясувати, які типи словесних об’єднань існують і до яких з них слід зарахувати делімітований нами клас базем. Розв’язання цих питань дасть змогу реалізувати поставлені завдання: виділити континуум вербативів (у даному випадку із семою руйнування об’єкта), встановити й описати семантико-валентні ознаки його конститuentів, здійснити їхню таксономію, що є важливою передумовою дослідження словотворчої спроможності, адже дериваційні процеси торкаються не окремих слів, а класів.

Першочергово необхідно досягнути природу семи, оскільки побудувати модель лексичного угруповання без семного аналізу неможливо: формування лексико-семантичних парадигм відбувається на основі визначеної подібності й відмінності лексичних значень, які базуються не на загальному враженні, а на цілком конкретних мінімальних одиницях змісту, якими є семи. Окрім того, розуміння сутності семи вважається релевантним з погляду вивчення

словотворчих процесів, адже семантичні ознаки твірного, на думку багатьох дериватологів, є домінантним фактором, що зумовлює появу похідних.

Як відомо, механізм дієслівного словотвору працює на рівні лексико-семантичних варіантів (ЛСВ). З погляду внутрішньої змістової організації ЛСВ становить складноструктуровану дискретну конфігурацію, де виокремлюються „семантичні блоки” різного рівня ієрархії, які відображають неоднаковий характер інформації, а саме: *макрокомпоненти* (у іншій термінології – аспекти, боки, пласти) значення (денотативний, сигніфікативний, конотативний, граматичний, функціонально-стилістичний та ін. (у різних авторів їх кількість і види різняться), які визначають основну специфіку семантики слова, різноманітні прояви значення в мові й мовленні, у межах яких виділяються *мікрокомпоненти* як мінімальні “інгредієнти” семми, своєрідні “атоми”, “кванти” змісту, що маніфестують окремі (конкретні) прикмети й властивості предмета номінації.

У лінгвістиці немає загальноприйнятого й однозначного розуміння природи елементарних конструктів значення, що виявляється у розмаїтті термінів, які використовують для їх позначення: “фігура плану змісту”, “диференційна ознака”, “семантичний множник”, “маркер”, “сема”, “семантичний примітив”, “семантична ознака”, “ноема” та ін., серед яких найбільшого поширення набуло найменування “сема”, що зумовлено, на думку Е. Кузнецової, Л. Новикова, його короткістю та формальною співвіднесеністю з одиницею вищого рангу – семемою.

З погляду розв’язання поставлених нами завдань: встановлення ролі мікрокомпонентів змісту у процесі ідентифікації й класифікації дієслів (у нашому випадку – на позначення деструктивного впливу на предмет) та виявлення закономірностей засвоєння / нейтралізації семантичних складових досліджуваних твірних їхніми похідними, вважаємо, що слід розглядати сему як мінімальний конструкт значення, що на лінгвальному рівні відображає окремі, елементарні, “такі, що впадають у вічі” ознаки і властивості позначуваних предметів і явищ об’єктивної дійсності. З одного боку,

мікрокомпоненти значення є найпростішими “інгредієнтами” ЛСВ, з іншого, – організовують семеми у ті чи інші семантичні континууми, тобто на основі мінімальних фігур змісту одні ЛСВ розрізняються, а інші – зв’язуються у парадигматичні угруповання. Окрім того, релевантним є усвідомлення принципу ієрархії сем у семемі – послідовного підпорядкування семантичних компонентів різного рівня абстракції, оскільки є загальновизнаним, що структура семантичного угруповання залежить від ієрархії семантичних компонентів слів, що входять до його складу.

Таким чином, виокремити й описати те чи інше об’єднання лексичних одиниць можна на основі осмислення інклюзивні відношень між мікрокомпонентами у структурі семеми. Так, верхівку ієрархії очолює **категоріально-граматична сема** (у іншій термінології – класема, грамема), яка відповідає значенню частини мови. Другий рівень стратифікації посідає **лексико-граматична**, яка уточнює частиномовний сегмент і визначає належність семеми до того чи іншого лексико-граматичного розряду. На наступному етапі знаходяться суто **лексичні** семи, серед яких розрізняють *головні* (інтегральні, домінантні) й *залежні* (диференційні). Більш загальні (головні) називаються **категоріально-лексичними** (архісемами, ядерними). Семантичні класифікації здійснюються саме на основі таких конструктів змісту, вони є тим стрижнем, що окреслюють контури словесних континуумів. Семи, що конкретизують ядерну, називаються **диференційними** (периферійними). Вони виконують розпізнавальну роботу у межах макро- чи мікросистем, визначають індивідуальні характеристики семеми, в основі яких специфічні сторони маніфестованих об’єктів дійсності. Ознаки предметів та явищ позалінгвального світу, як відомо, – це їх сутнісні властивості, якості, реляції з іншими предметами тощо. У зв’язку з цим виділяють **описові** (парадигматичні, не-субстанційні) та **відносні** (синтагматичні, субстанційні) семи. Описові елементи змісту вказують на власні (суттєві) прикмети сегмента номінації, його форму, розмір, спосіб дії т. под., що вирізняє актуалізований фрагмент у рамках одного континууму. Відносні семи репрезентують зв’язки

об'єкта з іншими у різноманітних реляціях (просторових, часових, функціональних тощо). Семантична класифікація може здійснюватися на основі будь-якої диференційного елемента змісту, який у межах окресленого класу набуде статусу “архісеми”, яку уточнюватимуть інші, більш конкретні елементи змісту, розрізнявальні щодо ядерної. Інтегральні семи лежать в основі ідентифікації семантичного континууму і входять у значення усіх його конститuentів. Диференційні мікрокомпоненти виявляються у змісті окремих складових угруповання, на їх основі семми вступають у різноманітні змістові опозиції, що структурують будь-яку семантичну парадигму.

Специфіка мінімальних фігур змісту, ієрархічні реляції між ними зумовлюють і передбачають семантичні класифікації. Так, конгруентні класеми об'єднують слова у граматичні класи (частини мови), лексико-граматичні семи – в лексико-граматичні розряди, архісеми – в лексико-семантичні угруповання, в межах яких можливі ще менші групи або ряди слів, що базуються на ізоморфних диференційних конструктах змісту.

Категоріально-граматичним мікрокомпонентом, що визначає належність лексем до континууму вербативів, є сема *процесуальності*, яка позначає щось, що протікає в часі, виражає поняття про рух у найширшому розумінні цього слова. Уточнюють класему лексико-граматичні конструкти *дії*, *стану*, *відношення*, які є менш узагальненими і на основі яких виокремлюються відповідні три лексико-граматичні розряди дієслів Вербативи *дії* позначають активний, цілеспрямований вплив суб'єкта на об'єкт, у результаті чого у ньому відбуваються певні зміни (*ламати*, *дробити*, *виготовляти*, *малювати*, *шити*). Дієслова *стану* маніфестують процес, який замкнутий в суб'єкті. Це може бути фізичний чи психічний стан живих істот (*хворіти*, *спати*, *сумувати*) або фізичний стан неживих істот (*світити*, *горіти*). Вербативи *відношення* виражають різноманітні зв'язки, реляції між предметами та явищами (*належати*, *подобатися*, *володіти*). На наступному ступені ієрархії лексико-граматичні класи поділяються на менші угруповання, які виокремлюються завдяки категоріально-лексичним семам, що конкретизують характер дії, стану

чи відношення. Кожна ядерна сема має свій набір диференційних мікрокомпонентів, які також можуть уточнюватися більш конкретними фігурами змісту – описовими та відносними. Межі між класами дієслів, як правило, не різкі, не абсолютні, що зумовлено семантичним варіюванням слів, породжених багатозначністю.

Щоправда, цим питання типології вербативного простору не вичерпується. Семантична своєрідність, релятивність значень, багатство граматичних характеристик, унікальна поняттєва структура зумовлюють різні аспекти вивчення і типології процесуальних одиниць. У сучасному мовознавстві немає єдиної, загально визнаної концепції таксономії вербативної лексики, та й чи загалом вона можлива, адже будь-яка класифікація зумовлюється якимись принципами і аспектами, а вони визначаються метою і завданнями дослідника. Однак можна виокремити два підходи до типології дієслів – екстралінгвальний та лінгвальний. Екстралінгвальний (у іншій термінології – денотативний, тематичний, ідеографічний, абсолютний) принцип базується на інтуїції дослідника, який логічно розчленовує дійсність й класифікує номінативні одиниці відповідно до диференційованих ним ділянок об'єктивного світу, тобто окреслення меж вербативних угруповань відбувається на основі онтологічних характеристик позначуваних процесів. Проте, керуючись виключно денотативним прийомом, здійснити ґрунтовну семантичну типологію дієслів складно. Незважаючи на пріоритетність і первинність позамовних факторів у формуванні семантичних параметрів слів, інтуїтивний підхід хибує суб'єктивністю, є наслідком апіорного конструювання, а не дійсного вивчення мови, що може призвести до викривленого уявлення про реальну лексичну систему. Так, наприклад, різнобій тематичної класифікації лексики в ідеографічних словниках, створених різними авторами для однієї і тієї ж мови, дає змогу припустити, що досягти всеосяжної семантичної класифікації лексики шляхом врахування лише предметних зв'язків і системності екстралінгвальних реалій неможливо. Окрім того, ускладнює здійснення об'єктивної природної типології вербативів також

релятивний характер їх семантики. Метод відбору концептів для ідеографічної класифікації дієслів є принципово іншим, ніж для іменників. Оскільки значення дієслів не співвідноситься прямо з онтологічною сферою, а висвітлює відношення між реаліями, пошук концептів для ідеографічного опису лексики слід здійснювати не в предметній, а в поняттєвій сфері, а отже, з огляду на мовні ознаки вербативів.

Лінгвальний підхід базується на системних відношеннях між номінативними одиницями. Хоча мовні ознаки є похідними від предметного змісту лексем, вторинні, однак мають ту перевагу, що їх можна спостерігати безпосередньо. Це робить їх надзвичайно корисними для здійснення семантичної класифікації дієслів. Відповідності до основних типів структурних макрокомпонентів значення, численні методи типології словникового простору на основі зв'язків між його конститuentами можна звести до двох видів – синтагматичного і парадигматичного.

Парадигматичний критерій (різновидами якого є методики ланцюжків лексикографічних дефініцій, ступенева ідентифікація) делімітації вербативних континуумів ґрунтується на подібності мінімальних компонентів змісту семем. Усі слова, що відносяться до одної семантичної групи, пов'язані мінімум одною категоріально-лексичною ознакою, базовою “архісемою”. Наявність у різних слів одних і тих самих ознак можна розглядати як об'єктивне свідчення їх семантичної близькості. У практиці таксономічних розвідок парадигматичному принципу відводиться першорядне місце: більшість семантичних класифікацій здійснено саме на основі аналізу подібності / відмінності мікроконструктів плану змісту номінативних одиниць.

Виокремлення вербативних угруповань здійснюють також з огляду на сполучувальні властивості дієслів. Синтагматичний принцип (різновиди – контекстний (дистрибутивний), трансформаційний аналіз) полягає у виявленні семантичної спільності семем на основі осмислення їх валентного потенціалу. Актантна структура дає змогу багато чого сказати про слово, і найперше, вона визначає належність дієслова до тематичного класу – дієслова знання,

створення тощо розрізняються актантними структурами. Синтаксичним відмінностям і подібностям відповідають, як правило, суттєві семантичні відмінності і подібності, тобто чим більш схожі синтагматичні властивості слів, тим ближчі їх значення.

В окремих працях висловлюються думки про переваги одного класифікаційного прийому над іншим. Очевидно, такі міркування є не зовсім правильними. Мова може йти виключно про вибір науковцем якогось із принципів з метою глибше розкрити той чи інший аспект змістової конфігурації семеми, у межах якої позамовні та мовні фактори корелюють і зумовлюють своєрідність та об'єм її змістового наповнення. У зв'язку з цим вичерпна семантична класифікація дієслів можлива лише за умови їх комплексного аналізу з урахуванням як абсолютних, так і релятивних ознак. Обмеження таксономії вербативів якимось одним принципом призводитиме до неповних та штучних результатів, що з лінгвістичного погляду не зовсім коректно.

Перш ніж перейти до аналізу й типології досліджуваних твірних, варто з'ясувати, до якого типу семантичних об'єднань слів належатиме ідентифіковане угруповання.

Дифузність семантичного простору не лише утруднює вивчення лексичного складу мови чи визначає різноманітність підходів до його класифікації, але й зумовлює невідповідність у найменуванні словесних об'єднань. Класифікуючи лексичний фонд, мовознавці говорять про поняттєві, асоціативні, семантичні поля, лексико-семантичні і тематичні групи, семантичні класи, макро- і мікроструктури, лексико-семантичні парадигми й т. под., при цьому досить часто доволіно оперують вказаними термінами, зокрема неоднозначно кваліфікують типові лексичні угруповання. Щоправда, з усіх відомих термінів найбільшого поширення набули – “семантичне поле”, “тематична група” і “лексико-семантична група”. Кожен із названих типів угруповань відзначається специфічними ознаками, проте чітких меж між ними немає.

Виокремлення тематичних класів ґрунтується на позамовних ознаках маніфестованих предметів і явищ об'єктивної дійсності. Відношення між словами в тематичних групах формуються тільки на зовнішніх відносинах між поняттями. У зв'язку з цим формують тематичні парадигми здебільшого слова з конкретно-предметною семантикою (іменники), яка максимально детермінована своєрідністю репрезентованих предметів і явищ.

За характером іманентних конекторів між лексичними одиницями виокремлюють лексико-семантичні групи. ЛСГ становить собою внутрішнє, мовне явище, продукт законів і закономірностей розвитку лексичної семантики, яке зазвичай кваліфікують як об'єднання двох, кількох або багатьох слів за їх лексичним значенням. У спеціальних дослідженнях останніх десятиліть визначення ЛСГ конкретизується і розглядається як клас слів однієї частини мови, що має у своїх значеннях достатньо загальний інтегральний семантичний компонент (або компоненти) і типові уточнювальні компоненти, а також характеризується схожістю сполучуваності й розвитком функціональної еквівалентності і регулярної багатозначності. У зв'язку із релятивною семантикою дієслів, вербативні угруповання, як правило, кваліфікують як лексико-семантичні групи.

У сучасному мовознавстві при системному вивченні лексики поряд із тематичними і лексико-семантичними групами широко застосовується поняття семантичного поля. Семантичні поля кваліфікують як найбільші словесні об'єднання, що формують словниковий простір і становлять собою сукупність номінативних одиниць, які пов'язані спільністю змісту (іноді й спільністю формальних показників) і відображають поняттєву, предметну або функціональну подібність позначуваних явищ. Залежності від конкретної наукової мети і від лексичного матеріалу в межах поля диференціюють більш тісно пов'язані тематичні і лексико-семантичні групи. На думку мовознавців, польовий підхід сьогодні є, мабуть, найбільш ефективним і перспективним.

2. Семантичні параметри вербативів поля деструкції

Визначення складу семантичного поля можна здійснювати двома шляхами: індуктивним (метод ідентифікації, семасіологічний принцип) та дедуктивним (метод специфікації, ономасіологічний критерій). Ідентифікаційний підхід репрезентує напрям таксономії тезауруса від лексикографічних дефініцій конкретних семем до їх узагальнення й уніфікації до абстрактного конструкта, що репрезентує інваріантне значення парадигми, становить її ядро. Метод специфікації полягає у зворотному русі диференціації: від певного поняття до його мовних актуалізаторів. На думку Р. Гайсиної, специфікаційна модель є більш доцільною у сфері типології словесних об'єднань із предикативною семантикою, оскільки спрямованість аналізу лінгвістичного матеріалу від понять до мови відповідає природному процесу мовної об'єктивації думки, коли вирішується питання про те, як виразити те чи інше поняття, той чи інший фрагмент дійсності. У зв'язку з цим виокремлення континууму дієслів на позначення руйнівного впливу на об'єкт здійснювався з орієнтацією на дедуктивний критерій типології вербативних угруповань, який полягає у поетапному переході від концептуальної сутності поля до значення його окремих конститuentів, якими є лексико-семантичні групи і їх складові⁴. Формування словесного об'єднання відбувається на основі а пріорі встановлених ключових, релевантних для делімітації, елементів: поняття (ідея поля) → архісеми (тема поля) → базової семемі (лінгвальний репрезентант ідеї / теми поля). В одну групу включаються дієслова за умови наявності в їх змісті категоріально-лексичної ознаки, яка інтуїтивно осмислюється дослідником як сутнісна. Інтуїція дослідника зазвичай підтверджується даними словників, що відображають “колективну” інтуїцію лексикографів. Лексикографічні дефініції дають змогу виявити як позамовні, так і системні спільні / відмінні прикмети номінативних одиниць. Словникові визначення

⁴ Спершу осмислюється окреслений сегмент об'єктивного світу, на основі якого виявляється категоріально-лексична сема, що співвідноситься з поняттям про відображений фрагмент дійсності, акумулює його сутнісні ознаки і задає контури майбутнього угруповання. Наступний крок – визначається базове (домінантне) слово, семантика якого найбільш повно відповідає виділеній ситуації поняттєвої картини світу. Центральне слово характеризується узагальненим, абстрактним змістом, що, як правило, обмежене категоріально-граматичною, лексико-граматичною і категоріально-лексичними семемами.

безумовно переконують нас в тому, що елементи, з яких складається лексичне значення слова, співвіднесені з ознаками відповідного поняття, окрім того, у тлумачних словниках семантичні кореляції парадигматичного плану об'єктивуються на рівні зв'язків встановлюваних слів із тими семемами, що використовуються для їх пояснення. Лексикографічні дефініції дають змогу не лише досягнути змістову організацію номінативних одиниць, але й виявити в їх структурі семи інтегрального й диференційного характеру, якими відповідно є словникові ідентифікатори і конкретизатори⁵. Наявність у різних слів схожих лексикографічних дефініцій свідчить про їх семантичну єдність, спільні компоненти змісту. У зв'язку з цим виявлення лексичного складу вербативного континууму, властивого йому набору типових сем відбувався на основі зіставлення інтуїтивно встановленого базового елемента як носія ядерного значення поля з поданими у словнику лексемами і послідовного відбору семем, які співвідносяться з домінантою, передбачувані нею і конкретизують її у тому чи іншому аспекті.

Специфікаційна модель типології вербативного простору слугувала нам лише відправним моментом у виділенні й вивченні парадигми дієслів на позначення руйнівного впливу на об'єкт, оскільки у процесі дедуктивної диференціації поля “деструкції”, зокрема класифікації його на лексико-семантичні групи, виникла необхідність з'ясувати, наскільки об'єктивними є досягнуті нами результати. З метою перевірки правомірності окресленого лексичного складу, встановлених домінантних елементів кожної, виділеної у межах аналізованого поля, ЛСГ ми звернулися до методу ступеневої ідентифікації⁶. Зіставлення усіх ідентифікаторів виділених семем дає змогу

⁵ Найчастіше лексикографічні дефініції складаються з двох частин – ідентифікатора і конкретизатора. Словниковий ідентифікатор – це головний конституент розгорнутого визначення, який вказує на загальні, родові ознаки відображеного поняття. Ідентифікатор ніби повністю “вкладається” у значення встановлюваного слова, але не вичерпує його: поряд із найбільш загальними властивостями завжди є конкретні прикмети диференційного характеру, виражені словниковими конкретизаторами. Наприклад, одним із значень лексеми *стріляти* є “убивати з вогнепальної зброї”, де “убивати” – ідентифікатор, що вказує на мету дії, а “з вогнепальної зброї” – конкретизатор, що виражає знаряддя дії.

⁶ Метод ступеневої ідентифікації розроблений Е. Кузнецовою. Його специфіка полягає в послідовному зведенні слів через ідентифікатори до одиниць з узагальненим значенням: для певного ЛСВ виписується ідентифікатор, потім – ідентифікатор для першого ідентифікатора, далі для другого і так до тих пір, поки ідентифікатором не стане вихідна семема. Наприклад, *батожити* – “бити батогами, сікти”; → *бити* – “здавати ударів кому-

перевірити і правильність встановлених домінантних одиниць окресленого угруповання, і те, чи усі номінативні одиниці певної семантики зараховані до досліджуваної парадигми.

У процесі диференціації лексико-семантичного поля вербативів деструкції превалював поняттєво-парадигматичний критерій типології з орієнтацією на ідеографічні та лінгвістичні словники.

Концептуальне ядро лексико-семантичного поля дієслів деструкції становить архісема руйнування, яка співвідноситься з поняттям деструкції, що є результатом мисленнєвого узагальнення сутнісних ознак типового фрагмента руйнівного впливу на об'єкт екстралінгвального світу. Як відомо, вербатив позначає окреслену ситуацію. У мовознавчій літературі термін “ситуація” трактується як фрагмент дійсності, осягнений свідомістю. Людська свідомість виокремлює, абстрагує й актуалізує у компонентах значення лінгвістично релевантні елементи позначуваної ситуації, під якими розуміють дискретно виділювані при її сприйнятті предмети, процеси і їх ознаки. Отже, категоріально-лексична сема руйнування виникає внаслідок проекції у сферу мови різноманітних епізодів руйнівного впливу на об'єкт, вона маніфестує ідею деструктивної дії взагалі, безвідносно до її конкретних проявів. Архісема руйнування виконує функцію субкатегоризації вербативного простору, ідентифікує семантично співвідносні слова, відбирає їх, організовує і таким чином формує поле деструкції, окреслює його межі.

Архісема руйнування становить собою, з одного боку, мікропоняття про деструкцію у складі більш абстрактного поняття, яким є конкретна фізична дія (КФД). З іншого – вона сама складається з дрібніших понять (диференційних сем), що репрезентують ті чи інші аспекти (прояви) ситуації та її елементів. Отже, вивчення та лексико-семантичну класифікацію досліджуваного вербативного континууму необхідно здійснювати не лише на основі їх

небудь”; *сікти* – “бити, карати (батоном, різкою, лозиною і т.ін.), шмагати, пороти”; → *карати* – “завдавати мук, тортур; мучити”; *шмагати* – “завдавати ударів, бити чимсь гнучким” і т.д. Процес ступеневої ідентифікації продовжується до тих пір, доки у порівнювальних лексикографічних дефініціях не виникає ситуації “взаємної ідентифікації”, яка сигналізує про те, що подальше розкладання значень за допомогою слів тієї ж мови неможливе.

специфічних властивостей, але й з урахуванням сутнісних ознак макрополя КФД, що задають і детермінують загальні семантичні й синтагматичні характеристики його конститuentів, одним з яких є поле деструкції. Окрім того, такий підхід дасть змогу глибше осмислити дериваційний потенціал досліджуваних твірних, оскільки словотворча спроможність дієслів визначається їх належністю до того чи іншого лексико-граматичного розряду.

Типовими компонентами змісту, що властиві всім конститuentам макрополя КФД, є семи активності, цілеспрямованості (мети), каузації й перехідності, серед яких провідним вважається перший елемент, тому вербативи КФД ще називають активними. Вони а пріорі входять у семантику дієслів на позначення руйнівної дії і разом із специфічними ознаками – архісемою та конкретизаторами диференційного характеру ситуації деструкції – формують змістове наповнення досліджуваного угруповання вербативів. Таким чином, вербативи з семою руйнування – це складові континууму дієслів КФД, які репрезентують деструктивний вплив на предмет, у результаті якого якісно змінюється, частково пошкоджується або повністю знищується його цілісність на рівні макро- чи мікроструктури. На основі спільної архісеми, що об'єктивує ситуацію руйнування предмета чи його частини, вони формують лексико-семантичне поле деструкції, а отже, відзначаються типовими семантичними і граматичними ознаками, відображеними у спорідненій словотворчій поведінці.

Семантичним центром, що актуалізує концептуальну тему досліджуваного континууму вербативів, є дієслово *руйнувати*. Як базова одиниця поля, воно характеризується узагальненим, абстрактним змістом. Його семантичне наповнення обмежене категоріально-граматичною (процес), лексико-граматичними (дія і пов'язані з нею активність, цілеспрямованість, каузація), категоріально-лексичною (архісема руйнування, яка акумулює ситуацію руйнування і її учасників, на підставі якої відбувається ототожнення й об'єднання дієслів в поле деструкції) семами, які іманентні усім складовим парадигми руйнації. Лексикографічні дефініції домінантного слова дають змогу

виокремити як його найбільш типові словникові ідентифікатори семми *нищити* (*знищувати*), *порушувати* (*пошкоджувати*, *псувати*), які разом із базовою одиницею лексикалізують поняття деструкції, однак, на відміну від домінанти, у своєму значенні, окрім категоріально-лексичної семи, містять компоненти диференційного плану, що уточнюють ситуацію руйнівного впливу в тому чи іншому аспекті, зокрема вказують на характер досягнення передбачуваного результату. Так, внаслідок деструктивної дії, об'єкт може бути повністю зруйнованим, а отже, знищеним, або частково зруйнованим, тобто пошкодженим, зіпсутим. Щодо ідентифікатора *змінювати*, він потребує особливого розгляду.

Лексикографічні дефініції дали змогу встановити лінгвістично релевантний набір диференційних сем, що відображають специфіку фрагмента руйнівного впливу і його елементів-учасників. Аналіз семантичних і валентних ознак показав, що дієслова на позначення деструктивного впливу на об'єкт об'єднуються і протиставляються за такими найбільш типовими диференційними семами: характер об'єкта дії, цілеспрямованість дії, спосіб дії, знаряддя (засіб) дії, інтенсивність дії, результат дії.

Практично усім одиницям аналізованого вербативного континууму властива диференційна сема об'єкта дії, яка лінгвально актуалізує одного з учасників ситуації, на якого спрямований деструктивний вплив. У ролі об'єкта дії можуть виступати різноманітні предмети і явища позамовної дійсності. Так, словникові конкретизатори вказують і на живих істот, і на найменування артефактів, натурфактів чи їх частин: *бити* – “позбавляти життя, убивати кого-небудь”, *нищити* – “убиваючи, отруюючи, топчучи, ламаючи і т.ін., припиняти існування кого-, чого-небудь”, *ліквідувати* – “припиняти діяльність (закладу, підприємства, установи тощо)”, *валити* – “зрізувати, зрубувати (дерево, ліс)”, *різати* – “чим-небудь, перев гострим, розділяти щось на частини, подрібнювати або відокремлювати частину від цілого”.

Диференційний елемент цілеспрямованості властивий не всім конститuentам аналізованого поля, а лише тим, при яких у ролі суб'єкта дії

виступає жива істота – людина, тварина. Стихійні сили та явища природи, які теж можуть здійснювати руйнівний вплив, не марковані семою мети, але не позбавлені ознак активності. Компонент цілеспрямованості конкретизує абстрактний зміст деструкції. Так, одні ЛСВ вказують на повне знищення (*душити* – “фізично знищувати кого-, що-небудь”, *палити*¹ – “знищувати вогнем), інші – на часткову руйнацію, псування (*наскудити* – “заподіювати шкоду; псувати”), поділ на частини (*батувати* – “різати великими шматками”, *ламати* – “згинаючи або б’ючи з силою, відділяти частини чого-небудь або розділяти щось на частини”) і т. под.

Із диференційними семами об’єкта і цілеспрямованості дії співвідносяться мікрокомпоненти способу і засобу (знаряддя) дії. Саме своєрідність об’єкта деструктивного впливу найчастіше визначає знаряддя чи спосіб дії, за допомогою яких досягається поставлена мета, тобто його нищення, пошкодження або псування. Диференційні компоненти значення способу дії номінативних одиниць досліджуваного вербативного континууму відображають певні дії, прийоми, що дають змогу здійснити руйнацію об’єкта. На лінгвальному рівні аспект способу дії деструктивної ситуації актуалізується, як правило, у словникових конкретизаторах, виражених дієприслівниковими зворотами або віддієслівними іменниками (*давити* – “розплющуючи, нищити (комах та інших дрібних істот)”, *душити* – “умертвляти кого-небудь, здавлюючи горло і насильно припиняючи дихання”, *дерти, драти* – “карати биттям; сікти”). Семи засобу (знаряддя) дії вказують на різноманітні пристосування, механізми, інструменти, інші артефакти чи природні органи, які застосовуються під час руйнівної діяльності (*колоти* – “забивати ударами ножа (про свиней)”, *торпедувати* – “атакувати торпедою, завдавати ударів торпедами”, *сікти* – “завдавати ударів холодною зброєю”, *жигати* – “кусати жалом, хоботком; жалити”). Елементи змісту способу і засобу (знаряддя) дії взаємопов’язані між собою. Аналіз показує, що зазвичай дієслова, лексикографічні дефініції яких вказують на спосіб дії, не мають семи засобу (знаряддя) дії і – навпаки. Щоправда, словникові визначення, як правило,

зорієнтовані на пояснення способу руйнівного впливу. У межах поля деструкції виокремлюється група лексем, значення яких не марковане семами способу чи засобу (знаряддя) дії (*рішати* – “убивати кого-небудь, заподіювати смерть комусь”, *нівечити* – “псувати, руйнувати, знищувати що-небудь”).

Сема інтенсивності дії вказує на силу, енергію, які прикладає, витрачає суб’єкт для досягнення руйнівного результату, на градацію кількісно-якісних змін об’єкта впливу. Мікрокомпонент інтенсивності характеризує дію з двох сторін: з погляду високого ступеня ознаки або – низького. Як правило, більшість семем марковані семою високої інтенсивності, що в лексикографічних дефініціях представлено конкретизаторами-прислівниками сильно, вщент, вкрай і под. (*крушити* – “те саме, що трощити 1; розбивати вщент”, *палити*¹ – “вкрай висушувати, знищувати спекою, посухою (рослинність)”, *катувати* – “сильно бити, завдавати тяжких фізичних мук, страждань”). ЛСВ із значенням низької інтенсивності спорадичні: *цюкати* “рубати, тесати (звичайно не докладаючи великих зусиль)”, що зумовлено, очевидно, тим, що кількісну сторону явищ людина схильна швидше перебільшувати, ніж применшувати.

Практично усі лексеми аналізованого вербативного континууму марковані семою результату дії, яка відіграє важливу роль у змістовій конфігурації конститuentів макрополя КФД. Провідне місце серед функціонально-семантичних категорій дієслів займає результатив, який зумовлений онтологічними особливостями дієслів названого розряду: здійснюється яка-небудь дія, людина докладає зусиль, витрачає енергію для досягнення кінцевої мети, результату. Цілеспрямована дія підпорядкована результату, вона закінчується лише за умови досягнення певного результату. Словникові конкретизатори, що репрезентують сему результату дії, вказують на повне знищення об’єкта (*гробити* – “завдавати великого лиха, призводити до загибелі) або на часткову руйнацію, пошкодження, псування, поділ на частини, деформацію і под. (*смалити* – “пошкоджувати вогнем що-небудь”, *краяти* –

“різати що-небудь на шматки, на частини; розрізувати, розтинати”, *жолобити* – “робити нерівним, кривим, вигнутим”).

Таким чином, конституенти вербативного поля деструкції корелюють за шістьма диференційними ознаками. В семантиці одних дієслів превалює сема засобу (знаряддя) дії (*дзьобати* – “щипати або кусати дзьобом”, *пороти*² – “бити різками, сікти, шмагати кого-небудь”, *разити* – “робити рани зброєю, убивати, знищувати ворога”), в інших способу дії (*длубати* – “роблячи в чомусь ямки, заглибини, відколупуючи частинки чого-небудь, руйнувати його поверхню”, *плющити*¹ – “натискаючи на що-небудь, б’ючи по чомусь, робити його плоским, тонким”), інтенсивності дії (*гамселити* – “сильно бити кого-небудь”) і под. Однак, як правило, більшості ЛСВ властиві усі мікрокомпоненти змісту (за винятком семи інтенсивності), які уточнюють ситуацію руйнування та її елементи у тому чи іншому аспекті, що у свою чергу уможлиблює і полегшує їх подальшу типологію, що є передумовою виявлення їх дериваційного потенціалу.

Оскільки дієслова співвідносяться один з одним, як правило, за кожною диференційною ознакою, то їх можна класифікувати на основі будь-якої з них. Отже, найперше необхідно визначитися з мінімальним компонентом змісту, що є значущим для здійснення вичерпної таксономії аналізованого поля деструкції. Традиційно вербативи макрополя КФД типологізують на підставі способу або засобу (знаряддя) дії, які вважаються ключовими в їх семантиці. Однак думки окремих науковців щодо того, яка з названих сем є провідною і на основі якої з них необхідно класифікувати вербативні лексеми, зокрема на позначення руйнівного впливу, розходяться (щоправда, автори не заперечують їх кореляцій). Так, наприклад, Н. Козельська, яка здійснила компонентний аналіз ЛСГ дієслів механічного пошкодження поверхні предмета, вважає, що важливішим компонентом змісту є знаряддя дії. Т. Потапенко вказує, що найбільш загальною ознакою, що протиставляє усі дієслова руйнування один одному, але також і об’єднує їх в підгрупи, є ознака способу дії. Усі інші ознаки протиставляють дієслова всередині підгруп. Незважаючи на те, яку із сем –

способу чи засобу (знаряддя) дії – вважають у змістовій організації конститuentів поля деструкції доміантною і на основі якої з них здійснена їх таксономія в русистиці, на нашу думку, класифікації за названими диференційними компонентами, (хоча вони й витримала перевірку часом), не виявляють усієї специфіки семантичної організації аналізовано континууму, а отже, не є релевантними для дослідження їх дериваційного потенціалу. Зумовлено це наступними причинами. По-перше, мабуть, не є цілком правильним визначати, яка сема – способу чи засобу (знаряддя) дії – є провідною, оскільки вони не лише співвідносяться, тісно пов’язані між собою, але й взаємно детермінують одна одну. В окремих випадках навіть складно провести чітку межу між ними, розрізнити їх. Так, Т. Потапенко один раз говорить, що в семемах *бомбити* (“атакуючи з повітря, скидати бомби на кого-, що-небудь”), *бомбардувати* (“обстрілювати з гармат; атакуючи з повітря, скидати бомби на кого-, що-небудь”) превалює ознака засобу (знаряддя) дії, інший раз зазначає, що способу дії. Очевидно, такий різнобій у поглядах зумовлений тим, що поняття засобу, знаряддя, способу дії включають елементи один одного, на що вказують і їх лексикографічні дефініції, пор.: *засіб* – “1. Прийом, якась спеціальна дія, що дає можливість здійснити що-небудь, досягти чогось; спосіб. 2. Те, що служить знаряддям у якій-небудь дії, справі // Механізми, пристрої і т.ін., необхідні для здійснення чого-небудь, для якоїсь діяльності”; *знаряддя* – “1. Пристосування, прилад, механізм і т.ін., за допомогою якого виконується певна дія”, *спосіб* – “1. Певна дія, прийом або система прийомів, яка дає можливість зробити, здійснити що-небудь, досягти чогось. 2. Те, що служить знаряддям, засобом і т.ін. у якій-небудь справі, дії”. У зв’язку з тим, що значення засобу (знаряддя), способу дії у семантиці дієслів взаємно детермінують один одного, то очевидно, класифікацію вербативів краще здійснювати з урахуванням їх обох, розрізняючи групи лексем з актуалізованими / неактуалізованими названими семами. Однак такий синкретичний підхід нівелює загально визнану і закріплену практикою

лексикологічних досліджень традицію типології вербативного простору на основі якоїсь однієї ключової диференційної ознаки.

По-друге, таксономія на підставі сем способу чи засобу (знаряддя) дії не відображає усієї специфіки ситуації деструкції, зокрема, не вказує на кількісне чи якісне порушення цілісності об'єкта внаслідок руйнівного впливу. Як відомо, результатом деструктивної діяльності може бути як повна, так і часткова руйнація предмета, що в першу чергу залежить від поставленої мети, характеру об'єкта впливу, інтенсивності дії. Так, наприклад, одне із значень дієслова *рубати* вказує на пошкодження (“розсікати, розділяти на частини, ударяючи чим-небудь гострим з розмаху”: „*Замість науки дяк заставляє Тараса носити воду, рубати дрова, топити ніч*” (Панас Мирний), інше – на знищення об'єкта (“бити, розтинати холодною зброєю (шашкою, шаблею і т.ін.”: „*Гей, рубали ворогів та по всіх фронтах!*” (П.Тичина). У рамках класифікації за способом чи засобом (знаряддям) дії наведені й аналогічні приклади своєрідності деструктивної ситуації (повної чи часткової руйнації предмета) не знаходять репрезентації, тим часом вони є релевантними для вивчення дериваційного потенціалу деструктивів.

По-третє, вважаємо, що типологія аналізованого континууму вербативів на основі сем способу чи засобу (знаряддя) дії применшує роль компонентів цілеспрямованості та результату, які є визначальними у процесі відбору дієслів руйнування і виділення їх в окрему парадигму в межах макрополя КФД. Елементи мети і наслідку є тими сутнісними ознаками, що зазвичай диференціюють значення в одному ЛСВ конкретного фізичного впливу і тим самим відносять її до тієї чи іншої групи, пор.: *довбати ополонку* – “створювати” і *довбати стіну* – “руйнувати”.

По-четверте. Оскільки в семантиці дієслова відображається два типи відношень – його суб'єктні і об'єктні зв'язки, то будь-яка екстралінгвальна ситуація, позначувана вербативом може бути описана з точки зору суб'єкта або з точки зору об'єкта дії. Класифікація за способом чи засобом (знаряддям) дії репрезентує фрагмент руйнівного впливу з погляду суб'єкта, бо суб'єкт дії і

знаряддя дії не лише різні, але й поняттєво пов'язані. Вони обоє здійснюють дію, лише перший безпосередньо, а інший опосередковано. Як відомо, суб'єктом дії при дієсловах КФД повинна виступати жива істота: Проте аналіз сполучувальних властивостей дієслів показує, що семантичну функцію суб'єкта деструктивного впливу можуть виконувати не лише особи, але й явища природи, стихійні лиха, технічні засоби, інші різноманітні артефакти. Отже, виникає своєрідний дисонанс. З одного боку, при позначенні ситуації з точки зору суб'єкта, активного виробника дії, ми маємо конструкції, зорієнтовані на передавання активної дії. З іншого – неживий предмет не може здійснювати активну спрямовану дію. За словами Дж. Лайонза, активні дієслова, які поєднуються з неживими суб'єктами, становлять собою паразитичний наріст на нормальному типі. Таким чином, класифікація за способом чи засобом (знаряддям) дії, що маніфестує фрагменти дійсності, позначувані дієсловами, з погляду суб'єкта дії, не є прийнятною для типології аналізованого континууму вербативів, адже суб'єктом деструктивної діяльності може бути й нежива істота.

Оскільки екстралінгвальний сегмент можна описати і з погляду об'єкта дії, то, очевидно, більш актуальною буде таксономія досліджуваних лексем на основі тих диференційних сем, які співвідносяться з об'єктом впливу, тим паче, що зміст вербативів КФД зорієнтований саме на об'єкт. Дія активних дієслів спрямована до об'єкта, повністю охоплює його; об'єкт є метою, кінцевим результатом дії. Таким чином, у сфері смислових відношень активних дієслів превалює об'єктивний смисл, тобто за семантичною характеристикою їх можна класифікувати як об'єктні дієслова.

У зв'язку з тим, що будь-який деструктивний вплив у напрямку об'єкта дії спрямований на досягнення певного руйнівного результату, то вважаємо, що найбільш продуктивною в системі аналізованого континууму вербативів буде класифікація, у якій типологізувальним чинником виступатиме диференційна сема результату дії. Практично усім одиницям поля деструкції властивий компонентом значення результату впливу, який займає провідне місце у їх

семантиці. Аспект результату співвідноситься з усіма елементами-учасниками ситуації деструкції, які “працюють” на нього, прогнозують, детермінують, забезпечують його досягнення. Результат залежить і від поставленої мети, і від специфіки об’єкта впливу, вибору засобу (знаряддя) чи способу дії, застосування більшої або меншої інтенсивності. Диференційною семою результату дії марковані й найбільш типові ідентифікатори базового дієслова *руйнувати*, одні з яких вказують на повну руйнацію об’єкта (*нищити*, *знищувати*), інші – на часткову (*пошкоджувати*, *псувати*). Правда, у практиці типології вербативів КФД існують варіанти, коли таксономію здійснюють на основі диференційного мікрокомпонента мети дії (Т. Кільдібекова). Однак для нас такий критерій класифікації не прийнятний, бо, по-перше, у групі дієслів руйнування значне місце займають дієслова, позбавлені семи цілеспрямованості, оскільки ситуацію руйнування часто створюють “стихійні каузатори” (пожежа, землетрус, хвороба), а по-друге, у ролі конститuentів поля деструкції виступають не лише одиниці у формі недоконаного виду, але й доконаного, зокрема вторинні (префіксальні) дієслова. З одного боку, значення результативності й доконаного виду тотожні або значенням доконаного виду є результативність, з іншого – у вербативах префікс є показником результативності (пор.: *бити* → *забити*). У тих випадках, коли у процесі префіксації виникає видова пара, префікс вносить не тільки значення доконаного виду (тобто значення неподільної цілісності дії), але й значення зафіксованого, спеціально позначеного результативного способу дії як значення реального досягнення результату. Окрім того, досліджувані нами дієслова характеризуються категорією перехідності, з якою пов’язані важливі функціонально-семантичні категорії дієслова – каузативність, стан, результатив, які формують особливий клас дієслівних категорій і можуть кваліфікуватися як “валентні” категорії, оскільки вони, на відміну від інших категорій дієслова, охоплюють і відображають способи функціонування синтаксичних і семантичних валентностей дієслова і завжди супроводжуються змінами валентної структури речення. Априорі відомо, що одним із ключових

детермінантів дериваційної спроможності дієслів є валентність. З огляду на сказане, класифікація вербативів на позначення деструктивного впливу на предмет за диференційної ознакою результату дії є більш релевантною не лише з погляду їх семантичних, граматичних характеристик, але й з погляду виявлення їх словотворчого потенціалу.

Зважаючи на характер передбачуваного результату внаслідок деструктивного впливу на об'єкт, дієслова в межах аналізованого континууму поділяються на дві макропарадигми. У першу групу об'єднуються слова, які актуалізують ситуацію цілковитого руйнування, знищення предмета деструктивного впливу. Її номіновано **“Припиняти існування кого-, чого-небудь”**. Другу парадигму становлять ЛСВ, які позначають фрагмент часткового руйнування, пошкодження об'єкта дії, його цілісності, частин, елементів структури, яку названо **“Пошкоджувати, псувати кого-, що-небудь”**. У межах названих груп виокремлюємо ЛСГ, одиниці яких об'єднуються і протиставляються за менш загальною ознакою результату дії, а також за характером об'єкта впливу. Так, макропарадигму **“Припиняти існування кого-, чого-небудь”** диференційовано на такі ЛСГ:

1. **“Убивати, умертвляти кого-небудь”**, яку формують одиниці, які відображають ситуацію знищення живих істот, пор.: *бити* “Позбавляти життя, убивати кого-небудь”, *валити*¹ “Убивати”, *губити* “Знищувати кого-небудь, призводити до загибелі”, *душити* “Умертвляти кого-небудь, здавлюючи горло і насильно припиняючи дихання”, *стріляти* “Убивати з вогнепальної зброї (тварин, птахів) // Розстрілювати кого-небудь, позбавляти життя стріляннм”.

2. **“Знищувати що-небудь; перетворювати на руїну”**, до якої входять семеми, що позначають фрагмент знищення предмета. При цьому під “руїною” ми розуміємо не лише “залишки зруйнованої споруди, населеного пункту”, але й “руйнування, знищення чого-небудь”, тобто результат за дією руйнування. Об'єктом впливу в названій деструктивній ситуації можуть виступати абстрактні елементи – організації, установи тощо; великі артефакти або натурфакти, знищення яких потребує застосування значної сили, енергії, –

будинки, міста, аеродроми, заводи, гори і под.; також менші за розміром предмети, які створені людиною, – ваза, вікно, скриня, двері тощо. Наприклад: *анулювати* (книжн.) “Скасовувати, визнавати що-небудь недійсним”, *мотлошити* (розм.) “Перетворювати в мотлох (в 1 знач.); рвати, ламати, трощити”, *рвати* “Підривати, висаджувати в повітря”, *розбивати / розбити* “1. Ударяючи чим-небудь об щось чи упускаючи на землю, підлогу, порушувати його цілісність. 2. Пошкоджувати, руйнувати, приводити до непридатного стану що-небудь поштовхами, ударами, струсом і т. ін”, *спустошувати / спустошити* “Руйнувати, знищувати, спричиняючи запустіння, роблячи безлюдним або малолюдним; плюндрувати”.

У рамках макросистеми “**Пошкоджувати, псувати кого-, що-небудь**” розрізняємо такі лексико-семантичні групи:

1. “Бити кого-небудь, завдавати фізичних травм”, конституенти якої відображають ситуацію пошкодження організму істот: *батожити* “Бити батогом, сікти”, *колоти* “Натискати або проколювати чим-небудь гострим, спричиняючи біль // Уражати кого-небудь, встромляючи в тіло вістря зброї”, *ранити* “Заподіювати, робити кому-небудь рану, рани (у 1 знач.)”, *сліпити* “Позбавляти зору, робити сліпим кого-небудь; осліплювати”, *уражати¹* (*вразити*) / *уразити* (*вразити*) “Ранити або убивати”.

2. “Ділити, відокремлювати частину від цілого; дробити що-небудь”, яку формують ЛСВ, що позначають поділ предмета на одно- або різнорідні частки: *батувати* (розм.) “Різати великими шматками”, *відламувати, відломлювати / відламати, відломити* “Ламаючи, відділяти, відокремлювати частину від цілого”, *ділити* “Роз’єднувати на частини”, *краяти* “Різати що-небудь на шматки, на частини; розрізувати, розтинати”, *сікти* “Рубати що-небудь на дрібні частини чимсь гострим; подрібнювати // Відрубувати, відтинати, відсікати”.

3. “Пошкоджувати поверхню рубцями, дірками, заглибинами тощо”, становлять ЛСВ на зразок *вдавлювати* (*удавлювати*) / *вдавити* (*удавити*) “Натискуючи, робити заглибини в чому-небудь”, *дірявити* “Робити в чому-

небудь дірки”, *длубати* (розм.) “Роблячи в чомусь ямки, заглибини, відколуваючи частинки чого-небудь, руйнувати його поверхню”, *довбати*, *довбти* “Ударяючи по чому-небудь, колуваючи щось, робити отвір, заглиблення і т. ін.”, *копати* “Робити заглиблення, виймаючи, відкидаючи землю лопатою тощо”.

4. **“Псувати, завдавати шкоди чому-небудь; деформувати”** об’єднує дві групи семми. Перші позначають порушення об’єкта узагальнено, безвідносно до конкретних проявів пошкодження (*багнітувати* (діал.) “Псувати, нівечити щось”, *глумити* (розм., рідко) “Нищити, псувати”, *смалити* “Пошкоджувати вогнем що-небудь”), другі – вказують на зміну форми предмета (*гнути* “Надавати чому-небудь зігнутої, дугоподібної форми; згинати”, *плющити*¹ “Натискаючи на що-небудь, б’ючи по чомусь, робити його плоским, тонким”).

В окрему парадигму виділено дієслова, які позначають руйнацію предмета природними органами, яку названо **“Природні деструктивні дієслова”**, виокремлення якої зумовлено тим, що не усі лексеми, які репрезентують ситуацію руйнації природними органами людини чи тварини, вказують на конкретний результат, пор.: *брикати* (“бити задніми ногами”), *буцати* (“бити, колоти рогами (звичайно про барана), а також тим, що вони вказують на цілеспрямовану діяльність живої істоти, що є важливим для семантики дієслів конкретної фізичної дії.

Загальна кількість виокремлених ЛСВ становить 522 одиниці, з них 70 % є стилістично нейтральними, 30 % – обмежені розмовно-побутовою, професійною сферою використання або вживаються тільки в окремих діалектах.

Таким чином, здійснені делімітація, ідентифікація й класифікація вербативів на позначення руйнівного впливу на предмет релевантні з погляду двох аспектів. По-перше, це полегшує опрацювання лінгвістичного матеріалу. По-друге, дасть змогу встановити роль різних ЛСГ поля деструкції у дериваційних процесах, забезпечить поетапне й послідовне структурування й

опис їх словотвірних парадигм. Окрім того, проведений аналіз мікрокомпонентів руйнівного змісту дозволить простежити способи освоєння “інгредієнтів” твірного у семантиці похідних.

3. Антиципація (прогнозування) словотворчої спроможності дієслів

За відносно недовгий проміжок часу дериватологія пройшла шлях не лише свого становлення й утвердження як самостійна галузь лінгвістики, але й від поморфемного конструювання похідних, при якому словотворчі морфемі розглядалися як самодостатні конститутивні чинники, не зумовлені ніякими глибинними детермінаціями, до вивчення прихованих процесів деривації у їх зв'язку з категоріальною структурою мислення. Сучасні дериватологічні студії спрямовані на осмислення когнітивно-ономасіологічних, функціональних, комунікативних, семантико-синтаксичних аспектів мотивації, що зумовлено об'єктивною необхідністю відобразити не статичну, а динамічну, процесуальну особливість акту номінації й охарактеризувати наявний в цьому акті перехід від смислового завдання до його реалізації, або – в іншій термінології – синхронну дериваційну історію виникнення даного похідного – процес вербалізації задуму й етапи такої вербалізації. Дериват акумулює й репрезентує пізнавальну, когнітивно-комунікативну та номінативну діяльність людини. Зрозуміти закономірності цієї діяльності, з'ясувати механізми мисленнєвого освоєння індивідом предметів позамовного світу й особливості породження та моделювання вторинних одиниць номінації можна лише у зв'язку із вивченням словотвору у його зв'язках з іншими мовними рівнями, з іншими сферами знань, що дасть змогу виявити і пояснити приховані акти деривації, досягнути, яких загальних смислів, пов'язаних з онтологією світу, сягають словотвірні значення. Саме тому пріоритету набувають питання дериваційної перспекції як різновиду мовної перспекції, що становить властивість мовних знаків визначати виникнення інших мовних знаків на основі особливих когнітивних моделей семантизації й екстраполяцій. Для динамічного підходу до осмислення

процесів словотворення важливим є попереднє обчислення потенційних дериваційних значень з наступним описом особливостей їх реалізації. Ключовим поняттям мовної перспекції є *антиципація* (передбачування, вгадування). Як когнітивний і лінгвістичний феномен антиципація реалізує *прогнозування* мовних знаків на основі зафіксованих у мові *катафоричних*, тобто спрямованих зліва направо, зв'язків. У зв'язку з цим поняття антиципації в рамках основоцентричної дериватології набуває значущості, адже твірна основа, на думку останньої, є інформативним центром словотворення, а отже, прогнозування потенційних словотвірних значень на базі диференційованого угруповання твірних видається актуальним.

Виявлені лексико-граматичні ознаки дієслів із семою руйнування дають змогу сформулювати типовий семантико-синтаксичний контекст досліджуваних твірних, релевантний щодо антиципації їх словотвірних трансформацій. З огляду на встановлені інтегральні та диференційні семи конституентів поля деструкції, їх глибинну аргументно-актантну рамку можна представити у такому вигляді: **S-D-O(r)-I**, де **S** – це суб'єкт, що здійснює деструктивний вплив, у ролі якого здатні виступати живі істоти, стихійні сили природи, різноманітні технічні прилади, **D** – деструктивна дія, спрямована на руйнацію кого-, чого-небудь, **O(r)** – об'єкт-результат, тобто об'єкт, на який поширюється руйнівний вплив і який виникає внаслідок реалізації дії як її результат, **I** – інструмент, знаряддя, за допомогою якого досягається руйнівна мета. Окреслені елементи семантичної моделі за допомогою граматичних способів репрезентації – словоформ, членів речення – проєктуються на поверхневий рівень, організовуючи позиційну, синтагматичну структуру вербативів деструкції. Первинними і спеціалізованими формами вираження суб'єкта дії є підмет, об'єкта – прямий додаток, знаряддя – непрямий додаток в орудному відмінку. Однак не всі глибинні аргументи, потенційні “партнери” дієслів із семою руйнування за сполучуваністю, реалізуються у реченні. В окремих випадках ті чи інші семантичні валентності залишаються не актуалізованими, імпліцитними при збереженні смислової завершеності

синтаксичної конструкції, іншими словами, повний набір залежних від дієслів іменників у мовленні трапляється зрідка. Так, для більшості дієслів із семою руйнування характерною є двовалентна рамка: **“суб’єкт дії – деструктивна дія – об’єкт, на який спрямована дія”** (- *Народ висадив браму і проломив стіну! – крикнули в палаці* (І. Нечуй-Левицький); *А ведмедів, що zostались, Чоловік нищить* (Леся Українка); *Палять [фашисти]..., грабують, плюндрують красу твою [Україно] і багатства* (О. Довженко); рідше – три- та чотиривалентна модель: **“суб’єкт дії – деструктивна дія – об’єкт, на який спрямована дія – знаряддя дії”** (*Коли не стало патронів, кидалися врукопаш, біднота гамселила прикладом куркулів по набряклих крутих загривках* (О. Гончар), *Я відтак грубіші кінці ножиком чехолю, складаю, в’яжу, держакі стружу – кипить робота* (І. Франко); **“суб’єкт дії – деструктивна дія – об’єкт, на який спрямована дія – результат дії – знаряддя дії”** (*Він вмів вправно відрізувати шматки навіть від черстої хлібини своїм ножем* (П.Гірник). У зв’язку з цим типовий семантико-синтаксичний контекст, властивий усім дієсловом на позначення руйнівного впливу на предмет і релевантний для перспекції їх дериваційної поведінки є таким: **S-D-O(r)**. Актантні значення суб’єкта та об’єкта дії є обов’язковими, інформативно значущими елементами ситуації деструкції, і, як правило, завжди реалізуються на поверхневому рівні, про що свідчить ілюстративний матеріал до лексикографічних дефініцій аналізованих твірних, пор.: *Троянці, як чорти, озлились, Рутульців били наповал* (І. Котляревський), *Він бив машину що було сили, помагав правою лівій руці, крутив головки гайкам і ламав все, що вдавалось зламати* (М. Коцюбинський), *Карпо, як стріла, знявся і зацідив у вухо першого хлопця* (Панас Мирний), *Я сидів тут трохи не од півдня та все дивився на тебе, як ти під горою різала виноград* (І. Нечуй-Левицький). Отже, облігаторними для дієслів із семою руйнування, що визначають їх словотворчий потенціал, є лівобічна суб’єктна та правобічна об’єктно-результативна субстанційні валентності. Окрім того, релевантною з погляду дериваційних можливостей аналізованих твірних є також інструментальна валентність, яку репрезентують актанти із значенням знаряддя

дії, які на відміну від суб'єкта і об'єкта впливу, є факультативними, тобто співвідносяться з такими елементами, які не обов'язково можуть бути представлені чи виокремлені в конкретній деструктивній ситуації, є лише ймовірними її компонентами, від їх присутності чи відсутності її характер не змінюється. Тому факультативні актанти знаряддя дії часто опускаються в реченні, при цьому зберігається його змістова й граматична завершеність, пор.: *Він сів за стіл, відрізає скибку хліба і грубо посолив її* (М. Коцюбинський), *Молодий хлопець стрепенувся і почав завзято рубати гору* (Леся Українка), *Дорослі з піснями стинають стиглі кетяги [винограду] в коновки та носять до бочки* (М. Коцюбинський).

Виявлені субстанційні валентності дієслів із семою руйнування об'єкта детермінують їхню словотворчу активність у породженні похідних на позначення виконавців, результату, знаряддя дії.

Здатність руйнівного впливу розгортатися в часі та просторі, здійснюватися з різною інтенсивністю маніфестує сирконстантна рамка аналізованих твірних, пор.:

	→ знизу, зверху, збоку
	→ сильно, легко, ледве
руйнувати	→ всередині, довкола
	→ почати, закінчити, деякий час
	→ трохи, частково, додатково

На відміну від актантів, які можуть бути як облігаторними, так і факультативними, сирконстанти завжди факультативні.

Сирконстантна формула визначає просторові, часові та кількісні модифікації руйнівної дії, у зв'язку з чим розрізняють векторну, темпоральну, ступені інтенсивності і міри виконання дії валентності аналізованих твірних.

Субстанційні (суб'єктна, об'єктна, інструментальна), векторна, темпоральна, ступеня інтенсивності і міри виконання дії валентності досліджуваних твірних транспонуються у похідні іменники, прикметники,

дієслова та прислівники, формуючи їх словотвірні значення за допомогою відповідних дериваційних формантів.

З огляду на змістову конфігурацію і валентні характеристики дієслів поля деструкції видається можливим передбачити, спрогнозувати в їх СП континуум СЗ потенційних дериватів.

Припускаємо, що конститuentами субстантивного блоку аналізованих твірних будуть іменники із СЗ *“виконавець дії”*, *“об’єкт-результат”*, *“знаряддя дії”*, вербалізованими синтагмами яких відповідно є *“той, хто здійснює руйнівний вплив”*; *“те, що з’являється внаслідок деструктивного впливу”*, *“те, чим деструктивно діють”*.

Щодо складових вербального блоку, то передбачаються похідні із СЗ *“довести дію до результату”*, а також деривати, що позначають локативні, темпоральні та квантитативні модифікації деструктивної дії.

Потенційними вторинними прикметниками вбачаються одиниці, які реалізують субстанційні валентності деструктивів у семантичних позиціях *“який виконує дію”*, *“на який поширюється дія”*, *“який становить собою результат дії”*, *“який призначений для дії”*.

Окрім того, слід мати на увазі про можливість утворення похідних транспозиційного типу.

Таким чином, словотворча поведінка конститuentів поля деструкції головним чином залежить від їх лексико-граматичних і валентних характеристик, на основі переосмислення яких можна здійснити дериваційну антиципацію потенційних похідних, спрогнозувати їх СЗ. Однак сприятливі системні ознаки дієслів із семою руйнування об’єкта не завжди забезпечують появу вторинних найменувань, оскільки на процеси мотивації впливають також нормативні чинники. Подальший аналіз структури і семантики СП досліджуваних базем дасть змогу виявити, наскільки продуктивно вони реалізували свою словотворчу спроможність.

ЛЕКЦІЯ IV

Реалізація дериваційного потенціалу

вербативами поля деструкції

1. Іменники, мотивовані дієсловами із семою руйнування об'єкта.
2. Внутрішньодієслівна дериваційна спроможність деструктивів.
3. Ад'єктивний блок словотвірних парадигм вербативів на позначення руйнівного впливу на предмет.

Література

1. Вихованець І. Р. Морфологічні категорії? Словотвірні? Чи граматичні між рівневі? / Іван Вихованець // Актуальні проблеми українського словотвору. — Івано-Франківськ : Плай, 2002. — С. 13—18.

2. Кучеренко І. К. Семантична основа ад'єктивних слів / І. К. Кучеренко // Українське мовознавство. — К. : Вища школа, 1987. — Вип. 14. — С. 55—60.

3. Михайлик Р. П. Семантико-граматична структура дієслів на –ся в сучасній українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова”. — Київ, 1995. — 15 с.

4. Нариси з основоцентричної дериватології / Василь Ґрещук, Роман Бачкур, Ірина Джочка, Наталія Пославська. — Івано-Франківськ : Місто НВ, 2007. — 348 с.

5. Пославська Н. М. Структура і семантика словотвірних парадигм дієслів із семою руйнування об'єкта : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01 „Українська мова”. — Івано-Франківськ, 2006. — 20 с.

6. Семантические вопросы словообразования. Значение производящего слова. — Томск : Изд-во Томск. ун-та, 1991. — 271 с.

7. Словотвір сучасної української літературної мови. — К. : Наукова думка, 1979. — 408 с.

8. Соколова С. О. Префіксальний словотвір дієслів у сучасній мові. — К. Наукова думка, 2003. — 285 с.

1. Іменники, мотивовані дієсловами із семою руйнування об'єкта

Типова словотвірна парадигма (ТСП) дієслів із семою руйнування об'єкта має три блоки: субстантивний, вербальний та ад'єктивний.

Субстантивний блок ТСП вербативів на позначення деструктивного впливу на предмет становлять два типи СЗ: транспозиційні – “опредметнена дія” – і мутаційні – “виконавець дії”, “об'єкт – результат дії”, “знаряддя дії”.

Найчисленнішу групу в структурі субстантивного блоку аналізованого класу дієслів становлять іменники на поозначення абстрагованої дії (*плюндрування, трощення, нівечення, рубання, роздирання, шматування, колування, кусання, калічення* тощо).

Із 522 дієслів із семою руйнування об'єкта від 336 (64%) зафіксовані синтаксичні деривати, при цьому 88 твірних мотивує більше ніж один похідний, зокрема 73 – два, 15 – три. Загальна кількість вторинних транспозиційних найменувань у субстантивному блоці ТСП досліджуваних базем становить 439 одиниць.

Висока словотворча активність щодо породження іменників зі СЗ “опредметнена дія” зумовлена їх належністю до макрополя КФД, конституенти якого відзначаються динамічністю, тобто характеризуються відносно “сильним” аспектом протікання та граничності, а також – превалюванням ознаки результативної межі (спрямованості на досягнення передбачуваного руйнівного результату). Найбільш повно утворюють іменники опредметненої дії дієслова, що мають досить виражену семантику протікання і граничності; від результативних дієслів імена дії формуються досить вільно.

З-поміж похідних виокремлюються іменники *різанина* “2. Жорстоке кровопролиття, вбивство людей”, *різня* “2. Масове знищення, вбивство людей”, *давка* (розм.) “Штовханина і тиск у натовпі”, *давкотня* (розм.) “Те саме, що давка”, *топтанина* “Ходіння на одному місці”, *бій* – “2. Сутичка ворожих військ або військових з'єднань і т. ін.”, *клювок* “Удар дзьобом”, *копняк* (розм.) “Удар ногою” і под., на транспозиційний зміст яких нашаровуються додаткові семи інтенсивності, однократності, хаотичності, які, однак, не суперечать

значенню одметненої дії, а визначають виразний розмовний характер дериватів. Появу інтерферентних компонентів можна пояснити, з одного боку, тим, що дія, представлена в мові як субстанція, виражена іменем, більш конкретна, ніж виражена дієсловом, – така якщо не закономірність, то тенденція. З іншого – специфікою відображуваної ситуації: якщо при субстантивзації дії необхідно підкреслити недискретність процесу, якому, проте, властива внутрішня циклічність, то утворюються імена дії, що включають сему інтенсивності, при цьому ця інтенсивність ніби складається з множини окремих актів.

Утворення іменників зі словотвірними значеннями “виконавець дії”, “об’єкт-результат дії”, “знаряддя дії” здійснюється шляхом лексичної деривації. Девербативи названих семантичних позицій формують множину конкретних іменників, які дериваційно реалізують актантну рамку вихідних одиниць, опосередковано маніфестують ті реляції, які існували між учасниками руйнівної ситуації.

Серед похідних іменників мутаційного типу найбільше зафіксовано дериватів зі СЗ “об’єкт-результат дії”, що зумовлено домінуванням у змістовій конфігурації досліджуваних твірних результативної семи, спрямованістю акціональної руйнівної ситуації на деструктивний результат – знищений або зіпсований предмет. Похідні зі СЗ “об’єкт-результат дії” позначають осіб або істот, яких умертвили, завдали фізичних травм; рани, пошкодження частин тіла; поламани, потрощені, сплюндровані предмети; отвори, заглибини, вибоїни; місця, що з’явилися, залишки, шматки, частини чогось, пор.: *вимивина, дряпина, ламань, попелище, прокол, кусок, ушкодження*. Облігаторну правобічну субстанційну валентність дериваційно реалізували 110 (21 %) вихідних найменувань, з яких 25 мотивувало два похідних, 7 – три, 2 – чотири.

Конституанти макрополя КФД відзначаються активним продукуванням дериватів зі СЗ “виконавець дії”. Однак для дієслів із семою руйнування об’єкта малохарактерне послідовне й регулярне породження “*nomina agentis*”. Із 522 твірних лише 67 (12,8 %) актуалізували на словотвірному рівні обов’язкову

лівобічну субстанційну валентність. Проте названі деривати потенційні від усіх базем, оскільки немає жодних системних перешкод для їх утворення. Моделлю побудови агентивних імен може стати синтагма на зразок “той, хто деструктивно діє” (той, хто плюндрує, той, хто батує, той, хто брикає і т. под.) і словотвірна формула “дієслово + афікс із семою діяча”. Мова володіє усіма засобами для формування похідних на позначення виконавців руйнівної дії. Дериваційні лакуни у сфері актуалізації досліджуваними твірними облігаторної лівобічної субстанційної валентності зумовлені антропоцентричними та нормативними факторами. Перешкодою до реалізації суб’єктних актантів швидше за все є відсутність комунікативної потреби у словотвірних агентивах. З одного боку, дієслова із семою руйнування об’єкта позначають ситуацію, яка у більшості випадків не є соціально нормативною, найчастіше носить спорадичний, не обов’язковий або випадковий характер, зазвичай відбувається протягом короткого проміжку часу, пор.: “– Сеї ночі тут *замордували* матір з немовлям” (О. Ільченко), “[Микола]: Не встиг я йому се сказати, а він як не кинеться на мене, як не почне *гаратати* мене палицею” (І. Франко), “Іван Зубов *відломив* шматок хліба” (В. Кучер). З іншого – суб’єкти дії досліджуваних вербативів, як правило, мають диференційовані найменування, виражені іншими словами, – назвами осіб, живих істот, стихійних сил, явищ природи. Тому не завжди виникає мовленнєва необхідність номінувати або перейменовувати виконавця тимчасового деструктивного процесу. Окрім того, при неживому діячі (стихійні сили та явища природи), коли суб’єкт вельми пасивний, суб’єктні імена утворюються дуже рідко.

Стримуючими факторами щодо появи можливих іменників зі СЗ “виконавець дії” також виступили механізація та автоматизація виробництва, які зумовили продуктивність нового типу мотиваційних відношень між дієсловом та ім’ям – відношень участі у дії, а не її безпосереднього виконання. Конституенти макрополя КФД як база продукування похідних все частіше використовуються для формування похідних на позначення знарядь, інструментів, за допомогою яких здійснюється активний вплив на об’єкти з

метою зміни їх властивостей, переведення з одного стану в інший, руйнації тощо замість потенційних агентивних найменувань, пор.: *розподільник* “Прилад, устаткування для розділення чого-небудь”, *сікач* “1. Ручне знаряддя, яким січуть, рубають що-небудь; 2. Машина, механізм для різання чого-небудь”, *дробарка* “Машина для подрібнення чого-небудь”. При цьому людина, як джерело дії, мислиться імпліцитно, як така, що керує різноманітними механізмами, які безпосередньо впливають на предмет, тому ім’я дається не людині, а машині.

Словотворчу пасивність дієслів у творенні іменників із СЗ “виконавець дії” можна пояснити наявністю різнорівневих номінацій, синонімічних до потенційних дериватів. Так, за словами Г. Котельникової, яка вивчала специфіку девербативної агентивної субстантивації, слід враховувати, що похідне значення не завжди реалізується шляхом формування вторинних найменувань: у мовленнєвій системі словотворча недостатність дієслів компенсується системою номінативних одиниць інших модельно організованих способів – таких, як дериваційні сполучення людина, що бачила; той, хто бачив, або як субстантивна транспозиція – дієприкметники у субстантивній позиції. З одного боку, ці номінативні одиниці заповнюють лакуни у системі *nomina agentis*, з іншого – можуть вживатися паралельно з похідними утвореннями.

Найменшу активність аналізовані твірні виявили в утворенні дериватів зі СЗ “знаряддя дії” (*різак, довбало, подрібнювач, сікач, пробивач*), що зумовлено факультативністю інструментального актанта в семантико-синтаксичному контексті деструктивів. Девербативи окресленої семантичної позиції засвідчені від 43 (8, 24 %) твірних.

2. Внутрішньодієслівна дериваційна спроможність деструктивів

Характерною особливістю вербативів із семою руйнування об’єкта як мотиваційної бази є активне генерування дієслів. Вербальний блок

протиставляється іншим зонам ТСП конститuentів поля деструкції великою протяжністю та глибиною місць. Висока продуктивність внутрішньодієслівного словотворення аналізованих твірних зумовлена насамперед специфікою позначуваної ними акціональної ситуації, здатної поширюватися у просторі, розгортатися в часі, здійснюватися з різною інтенсивністю. Вторинні дієслова виникають внаслідок дериваційної актуалізації субстанційної, векторно-об'єктної, темпоральної, ступеня інтенсивності і міри виконання дії валентностей вихідних одиниць.

Конкретна дія, яку маніфестують конститuentи поля деструкції, передбачає руйнівні наслідки. Похідні зі СЗ “довести дію до результату” засвідчені від 230 (43, 8 %) дієслів (*задушити, знівечити, сплюндрувати, побити, відбатожити, згноїти, зіпсувати, столочити*).

Здатність деструктивної дії поширюватися у просторі репрезентує векторна валентність, що на морфолого-синтаксичному рівні становить поєднання вербативів з локативами на зразок *знизу, зверху, збоку, всередину, довкола, на поверхню, на частину предмета* і т. под., що дає поштовх дериваційним перетворенням, на основі яких відбувається формування похідних на позначення просторової трансформації дії, пор.: *смалити* “Пошкоджувати вогнем що-небудь” → *обсмалювати / обсмалити* → “[...] пошкоджувати вогнем поверхню або краї чого-небудь // Пошкоджувати вогнем що-небудь по поверхні”, *просмалювати / просмалити* “Пропалювати що-небудь наскрізь”. У “чистому” вигляді векторна валентність властива лише дієсловам переміщення, щодо конститuentів макрополя КФД, то вона корелює з субстанційною, зокрема з об'єктною (об'єктно-результативною), оскільки будь-яка акціональна локальна спрямованість на предмет спричиняє видозміну його структури, тобто призводить до тих чи інших наслідків. Так, дієслова із локативними семами, мотивовані деструктивами, вказують на пошкодження поверхні, невеликої частини об'єкта, проникнення всередину чи крізь або відокремлення від нього якоїсь частки, пор.: *гризти* “1. Міцно здавлюючи зубами, роздрібнювати що-небудь // Кусати, здавлюючи зубами. 2. (розм.)

Сильно жалити, кусати” → *вигризати / вигризти* “Гризучи, робити отвір або порожнину в чому-небудь”; → *відгризати / відгризти* – “Гризучи, відокремлювати що-небудь”; → *обгризати / обгризти* – “Гризти що-небудь кругом з поверхні або відкушуючи краї; обкушувати”; → *перегризати / перегризти* – “Гризучи, розділяти на частини”; → *підгризати / підгризти* – “Гризти трохи, частково, перев. у нижній частині чого-небудь”; → *прогризати / прогризти* – “Продірявлювати зубами, проточувати що-небудь наскрізь”.

З огляду на те, куди спрямовується деструктивний дія відносно статичного сегмента у просторі – на поверхню, збоку, знизу, довкола, крізь, всередину тощо, векторно-об’єктна валентність досліджуваних твірних здатна реалізуватися у похідних із наступними СЗ: “поширювати дію на поверхню, невелику частину, довкола, з усіх боків об’єкта”, “виконуючи дію, відокремлювати частину від цілого, виймати що-небудь з чогось або ділити об’єкт на частки”, “спрямовуючи дію, проникати всередину, робити отвір, заглибину або пропускати один об’єкт крізь інший”.

Похідні зі СЗ “поширювати дію на поверхню, невелику частину, довкола, з усіх боків об’єкта” позначають таку руйнівну спрямованість на предмет, у результаті якої пошкоджується його зовнішня площина, незначна частка, якийсь бік тощо. Такі вторинні одиниці сформувалися на базі дериваційної конденсації морфолого-синтаксичної конструкції твірного дієслова і локатива, пор.: кусати кругом, кусати з усіх боків → *обкушувати / обкусати*; стругати зверху → *надстругувати / надстругати*, рити збоку → *підривати / підрити*. Загальна кількість зафіксованих дериватів окресленої семантичної позиції становить 191, вони мотивовані 84 (16 %) твірними (*обгризти, обкопати, підрубати, оббомбити, підкусити*).

Вторинні найменування зі СЗ “виконуючи дію, відокремлювати частину від цілого, виймати що-небудь з чогось або ділити об’єкт на частки” маніфестують такий спосіб орієнтації відносно предмета, внаслідок чого від

нього відділяється якась частина або те, що в ньому знаходиться, або відбувається його розчленування на частини: *відбатовувати / відбатувати* “Відрізувати частину чого-небудь”, *видзьобувати / видзьобати* “Дзьобаючи, довбаючи дзьобом, витягати, виймати що-небудь звідкись”, *розрубувати / розрубати* “Рубаючи, розділяти, розсікати на частини, шматки”. Загальна кількість похідних становить 182 одиниці, вони утворені від 61 твірного.

Деривати зі СЗ “спрямовуючи дію, проникати всередину, робити отвір, заглибину або пропускати один об’єкт крізь інший” вказують на таку деструктивну локалізацію, у результаті якої відбувається проникнення чогось всередину предмета, у зв’язку з чим у ньому з’являється якась виїмка або він пронизується наскрізь. Похідні формуються на основі дериваційного перетворення синтаксичної конструкції на зразок “дієслово + локативи крізь, наскрізь, всередину”: *прощипувати / прещипати* “Протикати чим-небудь наскрізь”, *продавлювати / продавити* “Надавлюючи, натискуючи власною масою, прогинати всередину”, *проколупувати / проколупати* “Колупаючи, проникати всередину чого-небудь, робити отвір у чомусь”. Із 522 твірних 48 продукує вторинні дієслова названої семантичної позиції.

Дериваційна реалізація векторно-об’єктної валентності дієслів із семою руйнування в першу чергу залежить від специфіки репрезентованої ними ситуації. Закономірно, що найбільшу словотворчу активність виявляють вербативи, які позначають різнобічне розгортання дії, що у свою чергу уможлиблює їх здатність без обмежень вступати в синтагматичні зв’язки із локативами та дає змогу здійснюватися просторовим мутаціям. Тому високу продуктивність виявляють конструкти ЛСГ “Природні деструктивні дієслова”, семантика більшості з яких не містить вказівки на локалізацію зони руйнівного впливу, іншими словами, пошкоджувати, псувати об’єкт власними органами можна з різних боків та у різних напрямках, щоправда, за умови, що властивості предмета це дозволяють. Щодо інших угруповань поля деструкції, то для їх конститuentів існують обмеження на актуалізацію векторно-об’єктної

валентності, зумовлені наявністю в їх значенні інформаційної конкретизації про орієнтацію руйнівної дії, наприклад, лише поверхня, окремих бік, проникнення всередину тощо. Так, дієслова ЛСГ “Бити кого-небудь, завдавати фізичних травм” маніфестують таку ситуацію, за якої поставлена мета досягається акціональним впливом на зовнішню площину об’єкта (тіло, організм, його частина особи або живої істоти). З огляду на те, що передбачуваним та реальним результатом, як правило, є побої, рани, травми, то окреслені твірні активно продукують деривати із СЗ “поширювати дію на поверхню, невелику частину, довкола, з усіх боків об’єкта”, рідше – “спрямовуючи дію, проникати всередину, робити отвір, заглибину або пропускати один об’єкт крізь інший” і не утворюють похідних із значенням “виконуючи дію, відокремлювати частину від цілого, виймати що-небудь з чогось або ділити об’єкт на частки”.

Семантика вербативів ЛСГ “Убивати, умертвляти кого-небудь” корелює із змістом вище названих деструктивів. Однак, оскільки прогнозованими наслідками є мертва істота, то зазначені твірні не здатні мотивувати деривати із СЗ “поширювати дію на поверхню, невелику частину, довкола, з усіх боків об’єкта” чи “виконуючи дію, відокремлювати частину від цілого, виймати що-небудь з чогось або ділити об’єкт на частки” (будь-яке відокремлення призводить до фізичного знищення, пор: рубати → відрубати голову), проте спорадично породжують вторинні найменування із СЗ “спрямовуючи дію, проникати всередину, робити отвір, заглибину або пропускати один об’єкт крізь інший”, адже убити, умертвити можна і протинаючи когось чимось.

Таким чином, можливість продукувати похідні, що маніфестують векторно-об’єктну трансформацію дії, дієсловами із семою руйнування залежить від специфіки позначуваної ними ситуації, способу орієнтації деструктивної дії, властивостей предмета впливу, що в свою чергу визначає здатність твірних сполучатися з локативами і дериваційно трансформуватися.

Кожна дія передбачає темпоральні параметри свого тривання, оскільки в часі відображається зміст будь-якого процесу. Тобто класу вербативів іманентні темпоральні ознаки, які характеризують будь-яку ситуацію з погляду фаз її

перебігу в часі: початку, кінця, певного проміжку (між початком і кінцем). Для вираження початкової і кінцевої межі часу, між якими відбувається дія, використовуються спеціальні слова і конструкції на зразок “почати (недовго, довго, закінчувати) + інфінітив”, які здатні трансформуватися у похідні, що об’єктивують протяжність дії вихідного дієслова в часі.

Темпоральна валентність вербативів поля деструкції реалізується у семантичних позиціях “почати виконувати дію”, “виконувати дію якийсь час”, “завершувати виконувати дію”.

Деривати, марковані семою “почати поцес”, вказують на початкову стадію в розгортанні руйнівної дії, на відлік ситуації від певного моменту. Загальна кількість вторинних найменувань зі СЗ “почати виконувати дію” становить 29 одиниць (*заперіщити, зацюкати, залузати, зашкрябати*).

Похідні, марковані компонентом “тривати, відбуватися певний час”, вказують на відтинок часу, протягом якого здійснюється дія: *подовбати / подовбти* “Довбати якийсь час”, *погризти* “Гризти якийсь час”, *покатувати* “Катувати, мучити якийсь час, допитуючи”, *проскородити* “Скородити якийсь час”, *проламати* “Ламати якийсь час” і т. под. Вони утворені від 74 (14 %) твірних.

Похідні зі СЗ “завершувати виконувати дію” вказують на кінцевий етап розвитку дії. У вербальному блоці досліджуваних базем загальна кількість дериватів окресленої семантичної позиції становить 62 одиниці: *доколоти, доруйнувати, дорізати, добурити, дорвати*.

На думку мовознавців, темпоральні модифікації дії характерні для всіх конститuentів класу вербативів, що зумовлено онтологічними ознаками процесуальної ситуації, яка передбачає часові параметри свого розгортання. Однак матеріал нашого дослідження засвідчує протилежне: вербативи поля деструкції не виявляють високої активності в часових трансформаціях. Очевидно, малопродуктивність детермінована тим, що значна частина дієслів позначає короткотривалу, тимчасову ситуацію, тобто вказує на дію, яка відзначається високою інтенсивністю, здійснюється, як правило, швидко, у

зв'язку з чим не виникає потреби конкретизувати перебіг деструкції в часі. За спостереженнями Т. Ярруліної, локалізація темпоральних модифікацій зумовлюється браком у твірної ознаки “протяжність у часі”. Іншими словами, сполучуваність з часовими префіксами показує, що мовою така ситуація представлена як тривала, відсутність сполучуваності з часовими префіксами свідчить про інтерпретацію ситуації як недовгої.

Конкретний фізичний вплив на предмет може здійснюватися з різною напругою та силою, у зв'язку з чим конститuentам макрополя КФД властива валентність ступеня інтенсивності і міри виконання дії, яка на формально-граматичному рівні репрезентується поєднанням дієслова з прислівниками ступеня інтенсивності на зразок *сильно, легко, ледве* тощо або міри *багато, мало, трохи, недостатньо, надміру* і т. под., а на дериваційному – реалізується у девербативах, які маніфестують кількісно-якісні модифікації процесу.

Квантитативна трансформація деструктивного змісту неоднорідна. Вона поділяється на три групи: 1) кількісно-дистрибутивний вияв дії; 2) інтенсивний вияв дії; 3) кратний вияв дії.

Першу групу становлять похідні зі СЗ “кількісний вияв дії” та “дистрибутивність дії”.

Девербативи семантичної позиції “кількісний вияв дії” формуються на основі дериваційної редукції синтагми на зразок “частина, декілька, багато, все + твірне дієслово” і позначають численність, масив, обсяг реалізації деструктивного впливу на предмет. Більшість вторинних одиниць маніфестує кількісний вияв деструктивної дії у “чистому” вигляді, наприклад: *набатувати* “Нарізати багато чого-небудь великими шматками”, *надрібнити* “Подрібнити певну кількість чого-небудь”, *накришувати / накришити* “Подрібнювати щось у якій-небудь кількості”. Частина дериватів маркована локативною семою, пор: *сколювати / сколоти* “Заподіювати собі рани гострим предметом у багатьох місцях”, *посікти* “1. Заподіяти багато глибоких ран шаблею, сокирою тощо, пробити в багатьох місцях”, *пороздирати* “1. Роздирти, розірвати все або багато чого-небудь, у багатьох місцях // Подряпати у багатьох місцях”. Однак,

незважаючи на наявність у вказаних дериватів просторових компонентів, вони зараховуються до квантитативних модифікацій дії, оскільки кількісно-якісні ознаки у них превалюють, на що вказує те, що поряд із вказівкою “у багатьох місцях”, як правило, акцентується також і на розподільності дії. Похідних зі СЗ “кількісний вияв дії” зафіксовано 130. Вони утворені від 116 (22, 1 %) твірних.

Похідні зі СЗ “дистрибутивність дії” репрезентують спрямованість руйнівного впливу на множину об’єктів (*перебити, повисаджувати, передавити, перешматувати, поплюндрувати*). Вторинні найменування цієї семантичної позиції є найчисленнішими репрезентантами дериваційної реалізації валентності ступеня інтенсивності і міри виконання дії деструктивів. Вони зафіксовані від більшості твірних та потенційні від інших, що зумовлено здатністю руйнівної дії поширюватися на різноманітні об’єкти. Загальна кількість похідних становить 247 одиниць, які утворені від 190 (36, 2 %) дієслів.

Руйнівний вплив може здійснюватися з різною напругою, силою – більшою або меншою. У зв’язку з цим з-поміж девербативів-актуалізаторів валентності ступеня інтенсивності і міри виконання досліджуваних твірних виокремлюються похідні із СЗ “виконувати дію з надмірною інтенсивністю” та “виконувати дію недостатньо інтенсивно”, які формують другу групу репрезентантів квантитативних модифікацій деструктивного процесу – інтенсивний вияв дії.

Деривати семантичної позиції “виконувати дію з надмірною інтенсивністю” виникли на базі редукції синтагми “дієслово + прислівник *дуже* (*сильно, украй, старанно* і т. под.)”: *вибатожити* “Дуже побити батоном; відшмагати”, *нашмагати* “Шмагаючи, сильно побити”, *вимучувати / вимучити* “Украй знесилювати кого-небудь; завдавати фізичних або душевних мук”. Загальна кількість похідних із СЗ “виконувати дію з надмірною інтенсивністю” становить 52 одиниці. Вони зафіксовані від 30 (5, 7 %) базем.

Похідні зі СЗ “виконувати дію недостатньо інтенсивно” сформувалися на основі згортання синтагми “*легко, ледве* + дієслово” (*примучити, підранити*), засвідчені від 5 деструктивів.

Руйнівна ситуація може мати разовий характер або повторюватися, пор.: “Він, в котрий уже раз, *перестругував* глину, раніш розмочену й збиту дерев’яною довбешкою, щоб роздрібнити грудки, потім розмочував і довго місив” (Гльченко О), “Матвій підвівся, навпомацки знайшов весло, *стругнув* держало дідовим ножем” (М. Стельмах). У зв’язку з цим з-поміж девербативів-репрезентантів квантитативної модифікації руйнівного впливу виокремлюється група похідних, які позначають кратність вияву самої дії. До неї входять вторинні одиниці із СЗ “однократність дії”, “виконувати дію ще раз, повторно, заново або по-іншому”, “виконувати дію час від часу”.

Деривати семантичної позиції “однократність дії” вказують на разовість, моментальність, недовготривалість процесу: “– А ти не втерпів і *гаратнув* його каменякою по маківці?” (І. Вільде), Загальна кількість девербативів окресленого СЗ становить 74 одиниці (*різнути, рубнути, гризнути*).

На багатократний вияв деструктивної дії вказують девербативи із СЗ “виконувати дію ще раз, повторно, заново або по-іншому” та “виконувати дію час від часу”. Похідні із значенням “виконувати дію ще раз, повторно, заново або по-іншому” позначають повторне виконання дії, вони зафіксовані від 16 твірних (*перестригти, перетесати, пересвердли*ти). Похідні із СЗ “виконувати дію час від часу” виражають дискретність у часових параметрах подій. Ця ознака виявляється в тому, що події характеризуються як повторювані через відповідні інтервали часу: “Лиш баба простягне суху долоню з сухими кришками хліба, зозулястенька цокає дзьобом в долоню і *пощипує* бабу” (М. Коцюбиський), “Він *настьобував* коней і оглядався на всі боки” (Ю. Смолич). Девербативи на позначення періодичного вияву деструктивного впливу зафіксовані від 10 твірних (*пошпигувати, подряпувати, пощипувати*).

Серед дериваційних маніфестаторів валентності ступеня інтенсивності і міри виконання дії вербативів поля деструкції найбільше засвідчено похідних на позначення кількісно-дистрибутивного вияву дії, що зумовлено відсутністю будь-якого обмеження на репрезентацію квантитативно-дистрибутивних сирконстантів досліджуваних базем, іншими словами, руйнівний вплив може

поширюватися на багатьох і мати багато об'єктивацій. Щодо похідних, які реалізують інтенсивний і кратний вияв дії, то існують обмеження на їх появу. Так, наприклад, вагомим чинником, що визначає неактуалізацію похідних вказаних семантичних позицій є лексичне значення твірних, окремі з яких у своєму змісті мають семи інтенсивності, пор.: *дубасити* “Сильно бити кого-небудь”, *катувати* “Сильно бити, завдавати тяжких фізичних мук, страждань”. Окрім того, значний масив вихідних дієслів позначають ситуацію, яка не може бути повтореною, здійсненою заново, тобто знищивши предмет, ще раз це зробити неможливо.

Постфіксальні утворення зафіксовані практично від усіх конститuentів поля деструкції. Серед девербативів розрізняються похідні зі СЗ “виконуючи дію, переводити із стану об'єкта в стан суб'єкта”, “виникати в результаті дії”, “поширювати дію на себе”, “виконувати дію між собою”, “мати схильність виконувати дію”, “бути придатним для виконання дії”. Окреслені вторинні одиниці становлять собою дериваційну реалізацію валентностей суб'єкта та об'єкта дії.

Найчисленнішими постфіксальними конструктами є деривати зі СЗ “виконуючи дію, переводити із стану об'єкта в стан суб'єкта” (*дробитися, нівечитися, толочитися*), які виступають опозитивними утвореннями до форм актива, тобто є носіями категоріального значення пасива. Вони засвідчені від 207 (40 %).

Постфіксальні девербативи із пасивно-результативним значенням зачіпають денотативну співвіднесеність, (тобто референційну свободу чи зв'язаність) елементів синтаксичного оточення дієслова. У таких похідних домінантну роль займає результативна сема, тоді як пасивний компонент знаходиться на периферії. Деривати із пасивно-результативним значенням об'єднуються у семантичній позиції “виникати в результаті дії” (*калічитися, ламатися, рватися, псуватися*). Вони зафіксовані від 113 (21, 5 %) твірних.

Семантичну позицію “поширювати дію на себе” формують власне-зворотні дієслова, які репрезентують ситуацію, суб’єктом і об’єктом якої виступає та сама особа. Дія спрямовується на самого діяча, змінюючи його фізичні характеристики. Похідні із СЗ “поширювати дію на себе” (*вішатися, труїтися, стрілятися*) зафіксовані від 18 (3, 4 %) твірних.

Девербативи зі СЗ “виконувати дію між собою” належать до класу взаємно-зворотних дієслів, які маніфестують дію, яка виконується кількома суб’єктами, кожен з яких одночасно є й об’єктом. У дериваційному плані такі предикативні одиниці є похідними від двох елементарних структур, у яких кожен з актантів виступає в суб’єктній позиції, напр.: Петро б’ється з Миколою = Петро б’є Миколу + Микола б’є Петра. Від дієслів із семою руйнування зафіксовано 18 таких дериватів (*битися, гризтися, різатися*).

Похідні зі СЗ “мати схильність виконувати дію” належать до безоб’єктно-зворотних вербативів. Дія, виражена такими дієсловами, властива суб’єктові як його характерна, постійна ознака і сприймається без зв’язку з об’єктом. Деривати окресленої семантичної позиції можуть продукувати лише базовими одиницями ЛСГ “Природні деструктивні дієслова”: *брикатися; буцатися; дряпатися; клюватися; кусатися; хвицатися*.

Вторинні найменування зі СЗ “бути придатним для виконання дії” належать до пасивно-якісних дієслів, вони вказують на здатність об’єкта потрапляти під вплив іншого предмета: *краятися, пилятися, пресуватися, стругатися* тощо.

Таким чином, вербальний блок дієслів поля деструкції характеризується найбільшою протяжністю і глибиною місць. Висока продуктивність досліджуваних базем у мотивуванні вторинних дієслів детермінована динамікою репрезентованої ними деструктивної ситуації, здатної поширюватися в часі і просторі, здійснюватися з різною напругою. Аналізовані твірні дієслова характеризуються розгалуженою актантно-сирконстантною рамкою, актуалізованою у субстанційній, векторно-об’єктній, темпоральній,

ступеня інтенсивності і міри виконання валентностях, що дериваційно реалізуються у похідних відповідної семантики.

3. Ад'єктивний блок словотвірних парадигм вербативів на позначення руйнівного впливу на предмет

Девербативні прикметники репрезентують ознаки, що сформувалися через відношення до процесу. Вони позначають властивості учасників маніфестованої дієсловом деструктивної ситуації. До конститuentів ад'єктивного блоку зараховані також дієприкметники. На сучасному етапі розвитку граматичної думки набуває поширення погляд на дієприкметник як на віддієслівний прикметник (І. Вихованець, О. Кузьмич, І. Кучеренко).

Ад'єктиви, мотивовані дієсловами із семою руйнування об'єкта, є результатом дериваційної актуалізації субстанційних валентностей (суб'єктної, об'єктної, результативної, інструментальної) твірних у семантичних позиціях “який виконує або може виконувати дію”, “на який поширюється дія або який придатний для виконання дії”, “який має відношення до дії”, “який призначений для виконання дії”, “який становить собою результат дії”.

Облігаторні лівобічні суб'єктні актанти деструктивів об'єктивують деривати зі СЗ “який виконує або може виконувати дію”. Похідні окресленої семантичної позиції позначають ознаки предмета за характером зовнішньої дії, тобто маніфестують здатність суб'єкта здійснювати руйнівний вплив (*дряпливий, кусливий, жалкий, знищувальний, буровий*). Вони зафіксовані від 27 (5, 1 %) дієслів.

Правобічна облігаторна субстанційна валентність деструктивів знаходить дериваційну реалізацію у вторинних прикметниках зі СЗ “на який поширюється дія або який придатний для виконання дії”. Похідні окресленої семантичної

позиції вказують на ознаку предмета за дією (*мучений, копкий, ламкий, змивний, гнучкий*). Вони зафіксовані від 35 (6, 67 %) дієслів.

Об'єктна валентність деструктивів також дериваційно реалізується у вторинних ад'єктивах зі СЗ “який має відношення до дії”, що позначають різноманітні процеси, під час яких предмет зазнає пошкоджень, руйнується його структурна цілісність, наприклад: *випилювальний* “Стос. до випилювання” (Випилювальні роботи), *свердлильний* “Стос. до свердління” (Свердлильні роботи), *межувальний* “Стос. до межування”. Похідних вказаної семантичної позиції зафіксовано від 6 дієслів.

Інструментальні актанти досліджуваних базем словотворчо актуалізуються у вторинних прикметниках зі СЗ “який призначений для виконання дії”, що виявляється у здатності дериватів на синтагматичному рівні корелювати із субстантивами на позначення знарядь дії (рідше матеріалу), пор.: З ранку до пізнього вечора не вщухали тут [на подвір'ї] дружний стукіт сокир та скрипіння великих *пиляльних* приладів (Є. Кротевич). Похідні названої семантичної позиції зафіксовані від 51 дієслова.

Найбільшу продуктивність конституенти поля деструкції виявили у породженні вторинних прикметників зі СЗ “який становить собою результат дії”. Із 522 твірних 296 (56, 4 %) мотивували похідні названої семантичної позиції (*битий, страчений, виламаний, толочений, иматований*). Така висока словотворча активність детермінована домінуванням у змістовій конфігурації досліджуваних базем результативного мікрокомпонента, спрямованістю маніфестованої вихідними дієсловами ситуації на пошкодження, псування, знищення предмета – з одного боку. З іншого – відповідною кількістю об'єктів позамовної дійсності, на які може поширюватися руйнівний вплив.

Таким чином, деривати, мотивовані дієсловами із семою руйнування об'єкта формують субстантивно-вербально-ад'єктивну мікросистему у девербативній системі сучасної української мови. Типову словотвірну парадигму дієслів деструкції становлять вторинні найменування 30

семантичних позицій: “опредметнена дія”, “виконавець дії”, “об’єкт-результат дії”, “знаряддя дії” – субстантивний блок; “довести дію до результату”, “поширювати дію на поверхню, невелику частину, довкола, з усіх боків об’єкта”, “виконуючи дію, відокремлювати частину від цілого, виймати щонебудь з чогось або ділити об’єкт на частки”, “спрямовуючи дію, проникати всередину, робити отвір, заглибину або пропускати один об’єкт крізь інший”, “почати виконувати дію”, “виконувати дію якийсь час”, “завершувати виконувати дію”, “кількісний вияв дії”, “дистрибутивність дії”, “виконувати дію з надмірною інтенсивністю”, “виконувати дію недостатньо інтенсивно”, “однократність дії”, “виконувати дію ще раз, повторно, заново або по-іншому”, “виконувати дію час від часу”, “виконувати дію трохи, злегка або додатково”, “виконуючи дію, переводити із стану об’єкта в стан суб’єкта”, “виникати в результаті дії”, “поширювати дію на себе”, “виконувати дію між собою”, “мати схильність виконувати дію”, “бути придатним для виконання дії” – вербальний блок; “який виконує або може виконувати дію”, “на який поширюється дія або який придатний для виконання дії”, “який має відношення до дії”, “який призначений для виконання дії”, “який становить собою результат дії” – ад’єктивний блок.

Вивчення типових і конкретних словотвірних парадигм лексико-семантичних груп поля дієслів деструкції показало, що аналізовані твірні словотворчо продуктивні, але реалізують свій словопороджувальний потенціал неоднорідно. Тенденцію до повної реалізації словотворчої спроможності виявляє невелика кількість твірних. На здатність дериваційно об’єктивувати актантно-сирконстантні компоненти впливають різні лінгвальні та екстралінгвальні чинники, зокрема позитивно позначаються акціональність репрезентованої деструктивної ситуації, облігаторність актанта у валентній рамці твірного, первиність (непохідність) вихідної одиниці, ядерна позиція у структурі ЛСГ, висока частотність. Обмежувальними факторами в утворенні похідних є включений (імпліцитний чи експліцитний) актант, його факультативність у валентній моделі твірного, неживий суб’єкт дії (стихійні

сили чи явища природи), вторинність (похідність), структурно-морфологічна складність, стилістична маркованість, конкретизованість змісту твірного, здатність поєднуватися з незначним колом референтів, несловотвірні синонімічні найменування до потенційних дериватів.

Найвищу продуктивність вербативи із семою руйнування об'єкта виявили у мотивуванні похідних на позначення результату руйнівного впливу – іменники із СЗ “об'єкт-результат дії”, дієслова із СЗ “довести дію до результату”, “виникати в результаті дії”, прикметники із СЗ “який становить собою результат дії”, що зумовлено превалюванням у їх змісті результативної семи, спрямованістю деструктивної ситуації на руйнівні наслідки – пошкодження, псування, знищення об'єкта.